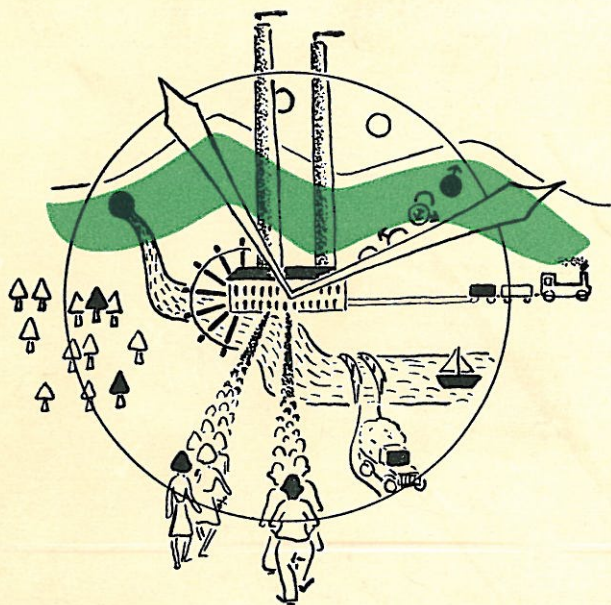

INDUSTRIENS UTREDNING SINSTITUT

INDUSTRI PROBLEM 1950

INDUSTRIENS UTREDNINGSSINSTITUT

INDUSTRI
PROBLEM
1950

STOCKHOLM 1950

ALMQVIST & WIKSELL
i distribution

STOCKHOLM
AB EGNELLSKA BOKTRYCKERIET
1950

Innehåll

	Sid.
<i>Förord</i>	5
<i>Ekonomiska utredningar och ekonomisk forskning till industriens tjänst. En översikt över verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut av docent Erik Dahmén</i>	7
<i>Internationell samordning och ekonomisk expansion av professor Ingvar Svennilson</i>	23
<i>Befolkningsutveckling, sysselsättning och ekonomiskt framåtskridande av fil. lic. Jonas Nordenson och pol. mag. Erik Höök</i>	34
<i>Arbetstidens förkortning under hundra år av fil. kand. Gunnel Uhler</i>	70
<i>Skogens arbetskraftsproblem av pol. mag. Torsten Carlsson</i>	82
<i>Vad är produktivitet? av fil. lic. Erik Ruist</i>	111
<i>Organisatorisk struktur och mänsklig anpassning i stora företag av fil. kand., civilekonom Herman Holm</i>	134
<i>Industriens Utredningsinstituts organisation</i>	157
<i>Publikationer utgivna av Industriens Utredningsinstitut</i>	158

FÖRORD.

Industriens Utredningsinstitut utgav för några år sedan en mindre publikation, *Industriproblem 1943*. Syftet med denna var att ge en inblick i frågor, som just då uppmärksammades av institutet, och att sprida kännedom om institutets verksamhet. Syftet med föreliggande skrift är delvis detsamma. Uppsatserna, vars författare äro anställda vid institutet, behandla emellertid vissa speciella aspekter av problem, som i institutets forskningsarbete infogas i ett större sammanhang. Uppsatssamlingen avser sålunda inte att ge en fullständig överblick över de nu aktuella arbetsuppgifterna utan de olika bidragen äro snarare att betrakta som biprodukter till forskningsarbetet, tillkomna i syfte att hos en förhållandevis bred läsekrets väcka och diskutera en del enligt institutets mening viktiga industriella frågor. I en inledande översikt ges emellertid en mera allmän orientering rörande institutets arbete.

Stockholm i oktober 1950.

Erik Dahmén.

Ekonomiska utredningar och ekonomisk forskning till industriens tjänst

En översikt över verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut.

Av Erik Dahmén.

Tillkomst, ställning och arbetsformer.

På många håll hade man under 1930-talet börjat känna ett behov av en till industrien och dess organisationer nära knuten institution för utrednings- och forskningsverksamhet med sikte på industriproblem liksom också på mera allmänna samhällsekonomiska och sociala frågor av intresse för industrien. Inte minst dessa senare frågor hade börjat aktualiseras i samband med samhällets ekonomiska, sociala och politiska omdaning, en omdaning, som på många olika sätt ställde tidigare helt eller delvis okända krav på de enskilda företagen och företagarna. En sådan verksamhet borde kanske också, ansågs det, i någon mån kunna leda till en vidgad kunskap om det industriella näringslivet utanför industriens egna kretsar, något som på längre sikt borde kunna bli till allmänt gagn. Det var framför allt mot denna bakgrund som Sveriges Industriförbund och Svenska Arbetsgivareföreningen år 1937 beslöt att tillsammans upprätta Industriens Utredningsinstitut.

Verksamheten började i februari 1939 i mycket liten skala men byggdes ut avsevärt några år senare. Det stod härvid redan från början klart, att den för att kunna tjäna sitt syfte måste bedrivas opolitiskt och efter vetenskapliga linjer. Institutet fick därför en helt obunden ställning såsom fristående vetenskaplig forskningsinstitution. I enlighet härmed har också den principen alltid till-

lämpats, att alla forsknings- och utredningsresultat av allmänt intresse skola publiceras. Under de gångna åren har sålunda bara en del smärre arbeten av intresse uteslutande för näringslivsrepresentanter i statliga kommittéer och dylikt liksom också speciella utlåtanden av skilda slag utan nämnvärt intresse utanför en trängre krets förblivit opublicerade.

Av det allmänna syftet med verksamheten har följt, att arbetsprogrammet efter hand kommit att till ungefär hälften upptas av långsiktigt inriktad forskning och till hälften av mera servicebetonad verksamhet, där det gäller att snabbt skaffa fram statistik och synpunkter som underlag för ställningstaganden till omedelbart aktuella problem, men där det inte kan bli fråga om någon djupgående analys eller vetenskapligt uttömmande diskussion. Denna fördelning av resurserna är inte slumpmässig eller ett resultat av någon kompromiss utan har varit eftersträvad med tanke på att den representerat en stimulerande och ändamålsenlig kombination. Den har tagit sig uttryck också däri, att ingen inom institutet behövt arbeta uteslutande med snabbutredningar av servicebetonad natur. I själva verket förhåller det sig så, att en institution, vars uppgift begränsas till att göra enbart sådana snabbutredningar, aldrig i längden skulle kunna fylla ens denna uppgift på ett tillfredsställande sätt redan därför att det i ett sådant fall skulle vara svårt att rekrytera tillräckligt kvalificerad personal. En begränsning av uppgifterna till servicebetonade snabbutredningar skulle emellertid alldeles frånsatt detta vara svårgenomförbar och olämplig också av ett annat skäl, nämligen därför att en mera långsiktigt inriktad forskningsverksamhet i längden är en förutsättning för en effektiv serviceverksamhet, en sak som skall närmare belysas i ett senare sammanhang. Beträffande institutets arbetsformer kan i övrigt nämnas, att alla större problem, som aktualiseras vid arbetet, diskuteras gemensamt och att alla manuskript av större betydelse genomgås vid interna diskussioner. Ett samarbete förekommer vidare i många

fall med flera andra institutioner, såväl utanför som inom universiteten och högskolorna, t. ex. med Konjunkturinstitutet och Företagsekonomiska Forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm. Anknytningen till den akademiska undervisningen och forskningen har ett uttryck också däri, att institutets chef är professor vid Stockholms Högskola.

Serviceverksamhet och snabbutredningar. Löpande statistik.

I den servicebetonade verksamheten, som enligt sin natur syftar till att underlätta ställningstaganden till dagsfrågor, begränsar sig institutet för sin del alltid till att försöka reda ut problemställningarna och så allsidigt och sakligt som möjligt skaffa statistiskt eller annat grundläggande kunskapsmaterial. Kontakten med industriföretagen och industriorganisationerna är här givetvis till mycket stor fördel. Samtidigt ha goda förbindelser med offentliga verk, myndigheter och offentliga såväl som enskilda institutioner av skilda slag skapat förutsättningar att snabbt få fram material, som inte finns hos företagen eller organisationerna och som mången gång aldrig publicerats.

Under de tidigare åren kommo utredningarna i dagsfrågor i hög grad att påverkas av kriget och det gällde då bl. a. att behandla flera av de problem, som hängde samman med näringslivets förestående omställning till fredsförhållanden. Dessa undersökningar rörande *industriens närmaste efterkrigsproblem*, som gjordes i alldeles särskilt nära samarbete med industriföretagen och industriorganisationerna, inriktades främst på det sannolika sysselsättningsläget under de två närmaste efterkrigsåren men också på det handelspolitiska läget. Efter kriget ha andra likartade arbetsuppgifter förekommit, bl. a. i anslutning till den mångfald frågor, som *inflationskonjunkturen* och därefter *stabiliseringssträvandena* uppställt. Ett exempel på en mera servicebetonad uppgift under allra senaste

år lämnar en undersökning, som gjorts i samarbete med Arbetsgivareföreningen rörande de omedelbara ekonomiska konsekvenserna av en *förkortning av arbetstiden för treskiftsarbetare*, samt en liknande undersökning rörande en framtida *treveckorssemester*. — Till de löpande arbetsuppgifterna hör en *statistik över den industriella produktionen*. Sålunda publiceras månatligen dels en på olika varor eller varugrupper specificerad produktionsstatistik, dels en produktionsindex för olika industrigrupper (Industriförbundets index). Andra periodiska översikter gälla *den allmänna konjunkturutvecklingen*, bland annat som underlag för Industriförbundets styrelseberättelser och för användning inom företagsnämnderna. Förutom konjunkturöversikter ha de periodiska översikterna gällt den industriella *vinstutvecklingen* och i anslutning härtill utvecklingen av *utdelningar, löner, skatter m. m.* Vidare har industriens *investeringsverksamhet* följts kontinuerligt och i olika sammanhang analyserats. — En servicebetonad verksamhet av speciellt slag förekommer inom en särskild sektion av institutet, som ursprungligen upprättades under kriget, då kontakterna med utlandet på sedvanliga vägar voro avbrutna. Denna verksamhet har bl. a. till syfte att *följa den ekonomisk-politiska utvecklingen liksom också utvecklingen på det samhällsvetenskapliga området utomlands*. Uppgiften är vidare att i skilda sammanhang, företrädesvis genom personliga kontakter, verka som informations- och serviceorgan för utländska industrimän och vetenskapsmän. — Den *konsultativa verksamheten* till såväl industriens som statliga myndigheters och kommittéers tjänst bör slutligen nämnas. Denna gäller bl. a. en omfattande rådgivning och hjälp vid uppläggnings- och genomförandet av vetenskapliga eller mera omedelbart praktiskt inriktade undersökningar av olika slag. Det är ofta också fråga om hjälp åt industrirepresentanter i statliga kommittéer etc. Till den servicebetonade verksamheten hör slutligen att institutets personal i mån av tid ställer sig till förfogande som föredragshållare.

Långsiktiga forskningsuppgifter.

De långsiktiga forskningsuppgifterna syfta givetvis ytterst till att skapa en grundval för åtgärder, som kunna tänkas ha betydelse för den framtida utvecklingen inom industrien och näringslivet. Emellertid har det varit till stor fördel att institutet inte alltid behövt knyta an denna långsiktiga verksamhet till mer eller mindre snävt avgränsade praktiska problem, som varit uppenbara redan i det aktuella läget, utan i hög grad kunnat basera den på en *grundforskning* med sikte på ett förutsättningslöst studium av grundläggande sammanhang i näringslivet.

Det är en allmän erfarenhet, att grundforskningens framskaffande av statistiskt och annat primärmaterial och dess studium av ofta mindre iögonenfallande utvecklingstendenser mycket ofta är en oundgänglig förutsättning för den utredningsverksamhet, som direkt knytes an till mer eller mindre påträngande problem. Det har sålunda i all slags utredningsverksamhet både i statlig och enskild regi särskilt under senare år mycket ofta visat sig omöjligt att på kort tid framskaffa tillräckligt material, när det gällt att göra utredningar i något speciellt, ofta brådskande sammanhang, helt enkelt därför att grundforskningen tidigare fått alltför litet utrymme. En grundforskning kan också, vilket är minst lika viktigt, vidga perspektiven och väcka nya frågeställningar. På så sätt kan den i tid aktualisera och belysa förhållanden, som måhända i annat fall skulle bli uppmärksammade först vid en tidpunkt, då det är för sent att komma till rätta med dem på ett i längden tillfredsställande sätt. Man kan här som ett exempel bland många andra peka på betydelsen av att i tid klarlägga och diskutera tendenser inom befolkningsutvecklingen och flyttningarna inom landet och därmed frågorna rörande industriens framtida tillgång på arbetskraft i landet som helhet och inom olika områden av landet. Det är också obestridligt, att många frågeställningar inte minst

på näringspolitikens område lätt bli ensidiga, om det saknas den allmänna översikt över och kunskap om förhållandena, som bara en på längre sikt inriktad forskning kan ge. Det finns åtskilliga exempel på att man också på detta område tvingats till kortsiktiga, provisoriska lösningar på grund av otillräcklig kunskap om grundläggande förhållanden och sammanhang inom näringslivet.

Främst genom sin grundforskning har institutet i viss mån kunnat sträva efter att öka samhällsvetenskapernas möjligheter att utnyttja det rika material, som den industriella utvecklingen erbjuder men som tidigare i regel varit mycket svåråtkomligt. Detta har samtidigt inneburit, att institutet försökt i någon mån föra forskningen framåt på vägar, som tidigare knappast varit uppmärksammade eller som i varje fall varit svårframkomliga. Sådana försök ha kunnat göras i den övertygelsen, att forskningens tidigare helt dominerande inriktning både inom landet och i utlandet gett en alltför ofullständig bild av det ekonomiska livets dynamik och därför också varit alltför litet ägnad att skapa förståelse för den moderna industriens förutsättningar och problem. Av många olika skäl, bland vilka svårigheterna att erhålla tillräckligt grundmaterial av statistisk och annan natur samt att etablera samarbete med industriföretagen i forskningsarbetet spelat en framträdande roll, har nämligen nationalekonomiens studium av den ekonomiska utvecklingen enligt institutets mening kommit att bli alltför ensidigt inriktat på vissa allmänna problem i det rent konjunkturella utvecklingsförloppet, på variationer inom en given ram av sysselsättning och produktion etc., oftast i nära anslutning till konjunktur- och penningpolitiska frågeställningar. Förhållandevis mycket mindre intresse har kommit att ägnas åt den ekonomiska och sociala *omvandlingsprocessen* i samhället och inom industrien. Hela frågekomplexet rörande det *industriella framåtskridandet på längre sikt i relation till de strukturella och institutionella förskjutningarna i samhället* har ansetts förtjäna ökad uppmärksamhet, så mycket

mera som konjunkturväxlingar av den typ, som trädde så i förgrunden t. ex. under mellankrigstiden, inte längre kunna sägas ha så stor aktualitet nu eller för framtiden med dessa nya linjer för en full sysselsättningspolitik både utomlands och i Sverige. Bland annat genom vad som skett på det ekonomisk-politiska området har det med andra ord blivit naturligt och nödvändigt att försöka förskjuta tyngdpunkten i problemställningar och forskning.

Innebörden av den inriktning, som institutets långsiktiga forskningsarbete från dessa principiella utgångspunkter fått, torde bäst framgå av en kort redogörelse dels för några av de större undersökningar, som utförts under de gångna åren, dels för det pågående arbetet.

Tidigare undersökningar.

Ett frågekomplex, omfattande såväl ekonomiska som sociala forskningsuppgifter, som blev ett av institutets allra första och som utgjort ett nästan genomgående inslag i verksamheten under de förflutna åren, har gällt Norrland. Mot bakgrunden av Norrlands natur, befolkning och näringar och i synnerhet sambandet mellan industrien och folkförsörjningen har institutet inom ramen för »*Industriens Norrlandsutredning*» sökt visa vägen till vidgat försörjningsunderlag genom ett mera ekonomiskt utnyttjande av skogsindustriens krympande råvarubas. Man har vidare velat studera förutsättningarna för en utveckling i riktning mot ökad mångsidighet i näringslivet i stället för den ensidiga inriktningen på skogsindustrien. En följd av det norrländska näringslivets ensidighet har nämligen bland annat blivit en stor konjunkturkänslighet. Det senaste bidraget i studiet av Norrlands näringsliv — en utredning rörande *den norrländska skogsnäringens konjunkturkänslighet under mellankrigsperioden* — syftar just till att närmare klargöra det beroende, vari sysselsättning och

inkomster i den norrländska skogsnäringen stått i förhållande till världsmarknaden.

De industrigrenar, som gjorts till föremål för hela landet omfattande *strukturundersökningar*, ha varit *textil-* och *skeindustrierna*. Till denna kategori av undersökningar kan man också hänföra en kartläggning av *småindustrien och bantverket*. Dessa utredningar ha syftat till att ge företagsledaren en bättre överblick över branschen och därigenom göra det lättare för honom att på ett rationellt sätt anpassa sin egen produktion och sina andra åtgärder. Men dessa undersökningar ha på samma gång velat ge en grundval för rationaliseringsåtgärder, som avse branschen i dess helhet, s. k. strukturrationalisering, samtidigt som de velat klargöra några av de stora och ofta förbisedda problem, som måste möta vid en dylik branschomfattande rationalisering. I sistnämnda sammanhang har det framstått såsom särskilt viktigt att belysa relationerna mellan en branschs produktions- och företagsstruktur å ena sidan och dess distributionsstruktur å andra sidan.

Ett arbete av typisk grundforskningskaraktär har varit en brett upplagd, historisk undersökning rörande den industriella företagarverksamheten i Sverige under mellankrigsperioden, där huvudvikten lagts vid en allmän översikt och analys av den *industriella produktionsomvandlingen* genom tekniska och organisatoriska framsteg och tillkomsten av nya varor m. m. liksom också av *omfattningen och betydelsen av nya företag* i jämförelse med de äldre företagen. Syftet har här bland annat varit att försöka kasta ljus över det enskilda näringslivets dynamik, funktionssätt och allmänna förutsättningar under den händelserika period, som tiden 1919—1939 representerar, och att ställa in det hela i sitt sammanhang med några betydande strukturella och institutionella förändringar i det svenska samhället under samma tid.

Ett viktigt föremål för institutets intresse har varit den svenska industriens *arbetskraftsproblem* på längre sikt. Detta, som tätt sig

särskilt naturligt för institutet med tanke på att de enskilda företagen här omöjligt själva kunna skaffa sig den överblick, som de behöva, har i olika sammanhang tagits upp under de gångna åren och har även för närvarande en central ställning på forskningsprogrammet (jfr nedan). Huvuduppgiften har varit och är alltjämt att försöka i någon mån klarlägga inte bara de rent befolkningsmässiga utvecklingstendenserna utan också omflyttningen mellan olika näringsgrenar och därmed sammanhängande geografiska befolkningsrörelser och deras beroende av och inverkan på den industriella utvecklingen. Inom ramen för sistnämnda frågekomplex har institutet gjort en del specialutredningar, som syfta till att klarlägga omfattningen av vad man populärt brukar kalla »flykten från skogsbygden» och de olika företeelser, som kunna tänkas stå i samband med denna.

Den mera socialt inriktade forskningen av intresse för industrien har tagit sig uttryck bland annat i en utredning rörande *industriens arbetarbostäder*. Syftet har varit dels att klargöra de eftersatta behov, som här förelågo, dels att genom en social, teknisk och ekonomisk analys skapa underlag för en lösning av det framtida bostadsproblemet på industriorterna.

Pågående undersökningar.

Den aktuella och planerade forskningsverksamheten vid institutet kan sägas dels bygga på och sammanfatta tidigare utredningsarbete, dels innebära en del nya inslag och utgångspunkter i studiet av den industriella utvecklingen och det ekonomiska livet över huvud.

Sedan några år tillbaka pågår en serie undersökningar, som ha det gemensamma syftet att kartlägga och analysera några viktiga bestämningsfaktorer för *det svenska näringslivets utveckling på längre sikt*. De utgå från tankegången att vårt lands behov och resurser under den närmaste tioårsperioden i betydande utsträckning redan nu kunna klarläggas till sin art och omfattning på

ett sätt som inte bara har akademiskt intresse utan också kan tjäna som riktpunkter för praktiskt handlande. Detta innebär inte att man underskattar den ovisshet, som alltid präglar framtiden på det ekonomiska området. Det betyder bara att man i stället för att rikta uppmärksamheten på de konjunkturella aspekterna av den ekonomiska utvecklingen koncentrerar intresset på sådana faktorer, som förr eller senare kunna antas göra sig gällande, om en fredlig utveckling utan alltför stora förändringar i vårt lands politiska och ekonomiska struktur kommer till stånd. Denna tonvikt på de djupare liggande utvecklingsbestämmande faktorerna innebär också, att undersökningensresultaten inte behöva bli alltför snabbt inaktuella utan kunna ha en viss giltighet under en följd av år.

Även om undersökningarna avse förutsättningarna för det allmänna ekonomiska framåtskridandet, ta de dock speciellt sikte på att ange den ram, inom vilken den egentliga industrien kan väntas få arbeta. En följd härav har kanske paradoxalt varit att flera av de först påbörjade undersökningarna kommit att gälla utanför industrien liggande ekonomiska områden. Genom att studera utvecklingstendenserna inom jordbruket, handeln, samfärdseln och den offentliga sektorn liksom bland de enskilda inkomstgrupperna kan man inom vissa gränser ange förutsättningarna för industriens verksamhet. Detta innebär givetvis inte, att den industriella utvecklingen skulle rätta sig efter förhållandena på andra områden, utan bara ett erkännande av att en ingående kännedom om tendenserna på andra områden är nödvändig för en analys av industriens utvecklingsproblem.

Bland de områden, som studeras inom ramen för detta forskningsprogram, kan till en början *befolkningsutvecklingen* nämnas. Befolkningens storlek, fördelning på ålder, kön och civilstånd, den sannolika giftermålsfrekvensen, hushållsbildningen o. s. v. har i olika avseenden betydelse för konsumtionens och produktionens storlek och inriktning. Särskilt intresse knyter sig till frågan om

den framtida *tillgången på arbetskraft* i den stagnerande befolkning, som kan förutses under större delen av 1950-talet. Vissa hållpunkter kunna också erhållas rörande befolkningens sannolika fördelning på olika näringsgrenar genom studium av t. ex. jordbruks- och landsbygdsbefolkningens flyttningsbenägenhet.

En inventering av landets *naturtillgångar* i ljuset av den tekniska utvecklingen och långsiktiga tendenser i den internationella råvaruförsörjningen är också en naturlig uppgift som påbörjats.

Till resurserna måste förutom arbetskraft och naturtillgångar de framtida investeringsmöjligheterna räknas. Det är därför angeläget att bilda sig en uppfattning om hur *det framtida investeringsutrymmet* kan väntas utveckla sig. En analys av de faktorer, som bestämma de privata konsumenternas, företagens och statens sparande, är en lika angelägen som svår uppgift. En betydesefull roll måste därvid antagandena om den ekonomiska politikens utformning spela. De allmänt accepterade målsättningarna, hög och jämn sysselsättning under strävanden att bibehålla ett stabilt penningvärde och en omfattande fri utrikeshandel, ge emellertid vissa inte alltför vida gränser, inom vilka den framtida ekonomiska politiken kan varieras. Undersökningar på detta område kunna under inga förhållanden sikta till att ange entydiga utvecklingstendenser utan måste ta formen av en diskussion av olika i och för sig fullt möjliga utvecklingsalternativ.

Mot en kartläggning och analys av resurserna svarar en bedömning av de framtida anspråken. Den *privata konsumtionens* omfattning och inriktning kan antagas vara beroende inte bara av nationalinkomstens höjd utan också av inkomstfördelningen. En undersökning av konsumtionsbenägenhet och konsumtionsvanor har därför knutits till en analys av den aktuella inkomstfördelningen och de faktorer, som kunna väntas bestämma denna i framtiden. Ökad insikt kan härigenom också vinnas beträffande det enskilda sparandets bestämningsfaktorer.

Ett karakteristiskt drag i utvecklingen har länge varit att den *offentliga hushållningen* både absolut och relativt sett ökat i betydelse. En stor del av expansionen i de offentliga myndigheternas utgifter sammanhänger visserligen med de betydande inkomstöverföringar, som en utvidgad socialpolitik medfört och som närmare analyseras i samband med inkomstfördelningen. Men även den del av den totala tillgången på varor och tjänster inom landet, som det allmänna direkt disponerar över för konsumtion och investeringar, har avsevärt ökat. Staten uppträder följaktligen som en faktor av ökad betydelse i konkurrensen med näringslivet om arbetskraft och investeringsutrymme.

Bland de näringsgrenar, som konkurrera med industrien om samhällets knappa resurser, tilldraga sig de s. k. *servicenärningarna*, handel, samfärdsel och fria yrken, stort intresse. Även om omfattningen och inriktningen av verksamheten i dessa »sekundära» näringsgrenar givetvis är beroende av varuproduktionens storlek och sammansättning och levnadsstandardens höjd och fördelning, är det ett flertal andra faktorer, som bestämmer hur mycket arbetskraft och realkapital de taga i anspråk. Den relativt ökade betydelse, som servicenärningarna ha i högt utvecklade industriländer, ger särskilt stor anledning att ägna dem uppmärksamhet i försöken att finna de karakteristiska dragen i det närmaste årtiondets utveckling i vårt land.

Möjligheten att ge en sammanfattande bild av utvecklingstendenserna på längre sikt i samhällsekonomin är emellertid slutligen beroende av hur den *egentliga industrien* kan väntas utnyttja de resurser, naturtillgångar, arbetskraft och investeringsmöjligheter, som kunna väntas stå den till buds mot bakgrunden av de tendenser på andra områden, som ovan nämnda undersökningar vilja klarlägga. Ovisshetsmomenten tilltaga emellertid mycket snabbt i betydelse, när man kommer in på den egentliga industriens problem. Svårigheterna att med någon grad av säkerhet ange de

linjer, som t. ex. produktionstekniken eller den särskilt för vissa industrier avgörande framtida utrikeshandeln kan väntas följa, äro uppenbara. Därtill kommer att problemen variera starkt från en bransch till en annan, varför en analys måste taga formen av en serie branschstudier. Även om någon slutlig klarhet ännu inte vunnits hur dessa studier av industribranscherna böra genomföras, kunna dock vissa frågeställningar redan på nuvarande stadium skisseras.

De olika branschernas framtida tekniska produktionsstruktur kan i viss mån bedömas med utgångspunkt från aktuella tendenser, som i sin tur kunna utläsas ur en analys av produktionsapparatens nuvarande uppbyggnad och grad av modernitet, av de linjer, som den tekniska forskningen följer, av tendenser till förändringar i konsumtionsefterfrågans inriktning o. dyl.

Då arbetskraften i särskilt hög grad kan väntas utgöra den knappa produktionsfaktorn i näringslivet, komma respektive branschers expansionsmöjligheter att starkt påverkas av deras möjligheter att rationalisera och öka arbetets avkastning. På flera områden utgör också ett förbättrat utnyttjande av råvarutillgångarna en förutsättning för ökad produktion. — En höjning av produktionen per arbetare och minskad råvaruförbrukning per producerad enhet kräver emellertid som regel betydande kapitalinvesteringar. Därmed träffar man på ytterligare en knapp faktor, det begränsade investeringsutrymmet, där konkurrensen kan väntas bli hård. Följaktligen är det nödvändigt att bedöma investeringsbehoven vid olika tekniska utvecklingsalternativ i respektive branscher.

Ett område, som varje industristudie måste taga hänsyn till, är utrikeshandelns framtida omfattning och struktur. Men man träffar här på ett av de mest svåröverskådliga fälten, eftersom det internationella varuutbytets karaktär i hög grad förändrats genom

andra världskriget och framtidens grundläggande betingelser ännu inte kunna skönjas.

Det ligger i sakens natur att ett forskningsprogram av den här skisserade karaktären och omfattningen endast kan genomföras stegvis och att man inte på förhand kan definitivt bestämma hur långt undersökningarna på varje punkt skola föras och hur djupgående de skola bli. Då det är nödvändigt att i större utsträckning än som annars är vanligt anlita krafter utanför institutet, komma gränserna att delvis bestämmas av möjligheterna att intressera andra institutioner och organisationer för forskningsprogrammet. Det kan i detta sammanhang också erinras om att det självfallet inte är möjligt för institutets endast ekonomiskt skolade personal att sätta sig in i och behärska utvecklingsproblemen på de olika specifikt industriella områdena, som ofta äro av utpräglat teknisk natur. Arbetet förutsätter därför i hög grad intresse och medverkan från näringslivets egna män och experter i företag och organisationer.

Branschstrukturstudierna ha fortsatts med en intensivundersökning av den svenska *bryggeriindustrien*, där avsikten bland annat är att söka klarlägga de olikheter, som föreligga mellan skilda företag med avseende på produktionens omfattning och inriktning, distributionens organisation m. m. samt att bedöma dessa olikheterers inflytande på de enskilda företagens kostnader. Jämförelser och analyser av kostnadsläget inom företag, som arbeta under skilda förutsättningar, kunna vidare ge material för behandlingen av frågor rörande optimala företagsstorlekar, ekonomisk produktionsinriktning, lämpliga distributionsformer m. m.

Under år 1949 påbörjades en helt ny typ av undersökning, nämligen ett omfattande studium av några *enskilda företags utvecklingsproblem ur både allmänekonomisk och företagsekonomisk synvinkel*. Undersökningarna, som gälla Kramfors AB och Cementa och betalas av dessa företag, syfta i första hand till att genom analys

av produktions- och avsättningsproblemen skapa underlag för planeringen av den fortsatta verksamheten. Arbetet är för det förstnämnda företags del bland annat föranlett av de svårigheter, som uppstått genom den hotande krisen i de norrländska skogsindustriernas råvaruförsörjning, den stora bristen på arbetskraft inom skogsbruket samt de förändringar i skogsindustriernas marknadsförhållanden, som inträffat under och efter kriget. För det sistnämnda företags del har intresset väckts bland annat av de delvis nya utvecklingslinjer på byggnads- och byggnadsmaterialområdet, som kunna skönjas inom och utom landet. Även om undersökningar av detta slag i vissa delar komma att röra lokala förhållanden, kunna de ge erfarenheter av mera generell räckvidd. Institutet är därför i fortsättningen berett att samarbeta med enskilda företag genom likartade undersökningar inom andra branscher.

Vad som i allmänhet brukar kallas *industriens produktivetsutveckling* har under senare år kommit att beröras ganska ofta i olika sammanhang i den ekonomisk-politiska debatten både inom Sverige och inte minst utomlands. Kunskapen beträffande innebörden av ifrågakommande problem och beträffande de statistiska mätningensmöjligheterna har emellertid enligt institutets mening stått i mycket dålig proportion till intresset. Som en särskild punkt på arbetsprogrammet har därför frågekomplexet tagits upp i hela dess vidd, vilket sett sig så mycket naturligare som det redan långt tidigare i olika sammanhang berörts av institutet från mera speciella utgångspunkter. Studiet lägges för närvarande upp såväl ur allmänt samhällsekonomiska som ur speciellt företagsökonomiska synpunkter.

I samarbete med Studieförbundet Näringsliv och Samhälle och dess lokalgrupper runt om i landet har en utredning rörande den mycket anmärkningsvärda *tillväxten av industriens förvaltningspersonal* under de senare årtiondena påbörjats under år 1950. Syftet är här i första hand att klarlägga orsakerna till den utveck-

ling, som ägt rum, varvid det finns anledning att inte bara studera utvecklingen inom de enskilda företagen utan också att ställa in denna i sitt större samhällsekonomiska och sociala sammanhang.

Trots att den industriella småföretagarverksamheten under senare årtionden blivit allt livligare i Sverige har en betydande tillväxt av de största företagsenheterna samtidigt ägt rum och det finns för närvarande ett större antal mycket stora företag än någonsin tidigare. På samma gång som detta medfört betydande fördelar ur många, bland annat tekniska synpunkter, har det inte kunnat undgå att väcka vissa allmänna problem rörande *arbetskraftens anpassning och ställning och därmed effektivitet i den storindustriella miljön*. Institutet har därför börjat studera dessa problem, bland annat i syfte att få belyst i vad mån företagsstorleken som sådan eller vissa i och för sig måhända mindre ofrånkomliga drag i deras organisatoriska uppbyggnad m. m. kunna sägas ha en avgörande betydelse i ifrågavarande sammanhang.

Relationerna mellan företagsledning och anställda i de stora företagen är ett angränsande problem, som under senare år tilldragit sig allt större uppmärksamhet. Inom ramen för en samhällsstudie i Unesco:s regi gör institutet en undersökning rörande *förekomsten och karaktären av konflikt och samverkan mellan företagsledningen och av intresseorganisationer representerade grupper* i ett av landets största verkstadsföretag.

Internationell samordning och ekonomisk expansion.

Av Ingvar Svennilson

När Gustav Cassel vid tiden kring första världskriget utvecklade sina tankar om ett »likformigt framåtskridande», hade han inga svårigheter att finna underlag för sin uppfattning i de senaste årtiondenas ekonomiska utveckling. Det rikare statistiska material som i dag finns samlat angående detta skede, motsäger inte heller Cassels uppfattning. Perioden 1860—1913 — denna industrialismens glansperiod — kännetecknas praktiskt taget i alla länder av snabbt stigande trender för produktion och konsumtion. Avvikelserna, konjunkturvågorna, ter sig i jämförelse med denna långsiktiga stegring som mindre rubbningar: kriserna blir genom den allmänna uppåtgående rörelsen endast kortvariga uppehåll, som under högkonjunkturen följs av en desto snabbare stegring. De »långa vågor» i utvecklingen och de avvikelser mellan olika länder i trendlinjens branthet, som kan iakttagas, gör det givetvis nödvändigt att upplösa Cassels normala stegringstal: 3 % per år, i komponenter. Men detta rubbar inte bilden av ett allmänt progressivt samhälle, där en jämnt stigande trend dominerar över konjunkturerna.

Det hör till de typiska eftersläpningarna i föreställningarna om samhällsförhållandena, att Cassel fortsatte att tala om det normala framåtskridandet långt efter första världskriget, långt sedan det mist en motsvarighet i verkligheten. Det behövdes minst 20 år, innan man insåg, att den gyllne expansionstiden var slut. En blick tillbaka nu säger oss, att — om man bortser från vissa mera pro-

gressiva länder, Finland, Japan, Sverige — det första världskriget satte punkt för en epok och att denna under de följande 40 åren efterträddes av en period där konjunkturväxlingarna dominerar, där trenderna är svåra att upptäcka, men där utvecklingen över en längre period är långsammare än förut.

Försök har gjorts att inordna denna period i de långa vågor, man tidigare kunnat iakttaga. Uppsvinget 1895—1913 »borde» följas av en mindre gynnsam period. Men den statistiska bilden visar tydligt att det i många avseenden snarare är ett *brott* i utvecklingen som inträffat vid tiden för det första världskriget.

Problemet om orsakerna till att den ekonomiska utvecklingen gick »ur led» efter första världskriget kan förefalla vara av enbart historiskt intresse. Vi har emellertid sett hur allvarliga följderna kan bli av en felaktig diagnos. Sjukdomen i systemet fanns där redan på 1920-talet, trots den uppblomstring, som på många håll ägde rum. Men man fäste sig främst vid symtomen, tullar och restriktioner, och ej vid de djupare liggande orsakerna.¹ 20-talets ekonomiska konferenser blev också sorgligt resultatlösa. De djupare orsakerna till mellankrigstidens svårigheter blev alltför sent analyserade. Ansatser gjordes bl. a. i Bertil Ohlins Genève-rapport av år 1931. Men det statistiska materialet tillät vid denna tidpunkt inte en mera fullständig översikt över viktigare förändringar. Mellankrigstiden fick heller aldrig bevittna något mera vidsträckt internationellt samarbete för att lösa svårigheterna. Den ekonomiska politiken blev i växande grad nationellt inriktad, följande principen »rädde sig den som kan». Många länder, bl. a. England och Sverige, hade utan tvivel en viss framgång därmed på sin nationella hemmaplan. Men världsmarknaden föll mer och mer sönder.

¹) Detta förhållande har bl. a. framhållits av *Arndt, H. W.*, *The Economic Lessons of the Nineteen-Thirties*, (Oxford 1944), den kanske bästa översikten över mellankrigstidens ekonomiska utveckling.

Det är inte svårt att finna omständigheter, som förklarar varför den ekonomiska utvecklingen under årtiondena efter det första världskriget tog en mindre gynnsam vändning. Det är svårare att förstå, hur det var möjligt, att världen före 1913 kunde ostört genomgå en så lång period av i stort sett harmonisk ekonomisk utveckling, där alla mera betydande länder befann sig på en brant stigande kurva. Märkligast av allt: där det invecklade internationella handels- och betalningssystemet fungerade i stort sett friktionsfritt, trots alla snabba förändringar i världsekonomiens struktur.

De olika faktorer, som påverkat utvecklingen efter det första världskriget, står i ett invecklat samband med varandra. Det är därför svårt att skilja mellan primära och sekundära faktorer eller att avväga deras inbördes relativa betydelse. Så mycket synes emellertid klart, att man har anledning ställa sig skeptisk mot dem, som vill ge utvecklingen en enkelspårig förklaring. Detta gäller exempelvis tesen (se W. Arthur Lewis, *Economic Survey 1919—1939*) att mellankrigstidens svårigheter förklaras av råvaruländernas försämrade bytesrelation mot industrivarorna, även om detta säkerligen var en viktig bidragande orsak till stagnationen i världshandeln. Den från Keynes utgående och särskilt i USA omhuldade tanken att ett mognadstillstånd (»maturity») uppnåtts i vissa industriländer kan väl också i dess mera vulgära form läggas åt sidan; sålunda tanken att de mänskliga behoven och särskilt investeringsbehoven (som sådana och sålunda inte deras aktuella uttryck i monetär efterfrågan) nått en viss mättnad. En helt annan sak är, att den industriella utvecklingen och den däremot svarande samhällsorganisationen inom sig måste bära en rad mognadstendenser som kan påverka utvecklingen; vi lever naturligtvis i ett helt annat samhälle nu än för 50 år sedan.

Med utgångspunkt från sådana enklare försök till förklaringar, kan man uppställa den mera allmänna frågan: berodde mellan-

krigstidens brott i den ekonomiska utvecklingen främst på förändringar i de enskilda ländernas inre ekonomiska struktur eller på internationella komplikationer av en tidigare okänd typ. Det rätta svaret är nog: på bådadera, eller snarare: på en olycklig växelverkan mellan båda slagen av förändringar.

Knut Wicksell och efter honom Ragnar Frisch har utvecklat en teori för de ekonomiska vågrörelserna, som bäst kan betecknas som gunghäst-teorien. En stöt sätter gunghästen i rörelse, men olika krafter träder därvid i verksamhet, vilka tenderar att återföra den mot jämviktsläget. En gungning börjar, som i ett väl balanserat system tenderar att avtaga, till dess en ny stöt åter sätter hästen i rörelse. De stötar världsekonomin rubbades av under sin stora uppsvingsperiod kunde tydligen — för att tillämpa detta betraktelsesätt — absorberas efter kortare kriser eller högkonjunkturer. Såsom Cassel iakttog, närmade man sig snabbt åter den stigande trenden.

De förändringar som ägde rum i världsekonomin under det första världskriget och som på en gång med samlad styrka gjorde sig gällande efter dess slut, innebar en chock av en helt annan styrka. Under kriget hade produktionspotentialen i olika delar av världen för råvaror, jordbruks- och industriprodukter starkt förskjutits, marknadskontakter hade brutits, de enskilda länderna hade gjort kapitalförluster både inom och utom det egna landet och Tysklands krigsskuld representerade ett stort betalningsproblem.

Enbart dessa plötsliga stora rubbningar skulle vara tillräckliga för att förklara mellankrigsperiodens utvecklingstendenser. Den alltför hårda stöten kan ha rubbat sådana förhållanden och sammanhang, som tidigare varit väsentliga för systemets tendens att återvända till balans. Rubbningarna kan ha gällt kapitalmarknadens sätt att fungera, eller valet av metoder för att skydda de nationella betalningsbalanserna. Resultatet kan ha blivit kumulativa tendenser, som förde långt bort från den trendlinje, som skulle ha kunnat

förverkligas vid en bättre balanserad utveckling. Det är heller inte orimligt att tänka sig, att just på grund av den starka gungning, i vilken det ekonomiska systemet försattes, den långsiktiga expansionen på ett avgörande sätt försvagades.

Världsekonomiens förmåga att anpassa sig och komma i balans efter de våldsamma rubbningarna i samband med första världskriget hade emellertid också minskats genom andra samtida historiska förändringar i samhällsmaskineriet. De mognande äldre industriländernas ekonomiska system tenderade på sätt som ofta blivit beskrivet mot en högre grad av stelhet. Arbetsmarknadens organisation och den ekonomisk-politiska demokratiseringen gjorde det allt svårare att genomföra en deflationsprocess med lönesänkningar, för att på denna väg uppnå en förbättring av handelsbalansen. I de äldre industriländerna framträdde ålderdomssymtom inom industrien, ovillighet att ställa om, försök att, delvis med statens hjälp, stödja tynande industrier. Den växande nationalismen genomsyrade mer och mer inställningen mot landets eget näringsliv. Den nationella statsmaktens ansvar för näringsliv, sysselsättning och inkomster befann sig i utveckling, bröt helt igenom på 1930-talet för att slutligen taga form av den fulla sysselsättnings politik efter det andra världskriget. Dessa trögheter blev desto allvarligare, när marknaden ej längre enbart befann sig i växande genom snabb befolkningstillväxt, emigration eller imperialistisk expansion, utan negativa förändringar gjorde en omställning av näringslivets inriktning och lokalisering nödvändig.

Det är denna olyckliga brytning mellan behovet av anpassning till större internationella förändringar än tidigare och växande nationella trögheter som främst torde förklara den i stort sett långsammare stegringstakten inom näringslivet i jämförelse med skedet fram till 1913. Periodvis — England 1920-talet, Frankrike 1930-talet — gjordes försök till en internationell anpassning genom deflation. Men svaret på lönesänkningar blev strejker, och både arbetare och

företagare klamrade sig fast vid åldrande anläggningar, som kördes på deltid. Försöken till anpassning stannade vid halva ansatser. Inte heller lyckades man eller ens försökte i tillräcklig omfattning suga över sysslösa produktionskrafter till nya områden genom en mera expansiv politik. Misslyckanden i några av de större länder, som dominerar världshandeln, är tillräckliga för att förklara de mindre ländernas likviditetssvårigheter och det begränsade utrymmet för deras ekonomiska expansion.

God internationell likviditet var i stort sett utmärkande för de ledande industriländerna fram till 1914. I skydd därav kunde den långsiktiga expansionen genomföras utan djupare kriser. Mellankrigstidens brist på anpassningsförmåga ledde till långvariga likviditetskriser eller svagheter i den yttre likviditeten, som begränsade möjligheterna till inre expansion — såvida man inte tillgrip importbegränsande restriktioner.¹

Följden blev en avsaktning i den industriella utvecklingen. Arbetskraften blev långa tider sysslös, hängde sig kvar vid ett omodernt jordbruk eller sökte sin räddning i föga lönande serviceverksamhet. Med splittringen i nationella autarkier följde givetvis starka avvikelser mellan olika länder. (Den svenska utvecklingen står — tack vare lyckliga omständigheter — därvid i en gynnsam särklass.) Men avsaktandet i utvecklingen dominerar bilden.

Denna syn på brottet i den ekonomiska utvecklingen, går som lätt inses stick i stäv med en ofta — särskilt under krisen på 1930-talet — framförd uppfattning om den växande instabiliteten hos det kapitalistiska systemet. Riktigare torde vara att en växande inre stelhet eller, om man föredrar ett vackrare ord, stadga hos

¹) I stor utsträckning får emellertid utvecklingen förklaras av ekonomisk okunighet och ekonomisk-politisk oförmåga. 1930-talets deflation i Frankrike tycks ha genomförts trots överfylld guld-kassa. Först genombrottet av den Keynesianska uppfattningen, med dess svenska föregångare, har i detta avseende efter det andra världskriget medfört en radikal ändring.

de nationella ekonomierna ökat risken för internationella betalningskriser eller, i mildare fall, för likviditetssvagheter och därmed verkat hämmande på de nationella ekonomiernas expansion eller — såsom allmänt skedde under 30-talet — fört deras utveckling in på autarkiens väg.

Mot denna bakgrund förstår man hur svår uppgiften har blivit att nu efter kriget bygga upp ett fungibelt internationellt handels- och betalningssystem. Chockverkan av det andra världskriget har väl knappast varit mindre kraftig än av det första. Dollarbristen och pundets försvagade internationella ställning är de viktigaste utslagen av världsekonomiens strukturförändringar. Trögheten i den inre ekonomiska strukturen har inte försvagats och till detta har på många håll fogats en positiv nationell ovilja att anpassa den inre ekonomiska strukturen efter den internationella marknadens krav. Inte minst diskussionen kring Schumanplanen har visat, hur i de västeuropeiska länder, där den ekonomiska planeringen drivits långt, obenägenheten till en sådan anpassning tilltagit. Den allmänt omfattade fulla sysselsättnings politik — jämför resultaten av de senaste konferenserna i Strassbourg och Genève (ECOSOC) — har ytterligare minskat betydelsen av deflationen som ett instrument för de enskilda ländernas internationella anpassning.

Hur ser då det internationella system ut, som i denna nya värld skall kunna möjliggöra en förnyad allmän expansion av de enskilda ländernas ekonomi utan alltför starka hämningar, pålagda av kriser i den internationella likviditeten?

En sak synes alldeles klar, att man inte kan tänka sig att bygga upp ett helt automatiskt system, liknande den klassiska guldmyntfoten. Att räkna med ett normaliserat beteende från de enskilda ländernas sida i varje given situation synes under nuvarande förhållanden inte längre möjligt. Men givetvis kommer man att eftersträva att i varje nytt system infoga så många fasta regler som möjligt, så att den enskilda parten, åtminstone i viss utsträckning,

i förväg kan bedöma övriga deltagares handlingar. I motsats till tidigare kommer emellertid dessa regler att nedläggas i omsorgsfullt utformade paragrafer. Varje nytt system kommer därför att sakna den klassiska guldmyntfotens lättsinniga elegans. Redan tenderar dessa internationella regler att bli så många och invecklade — jämför de europeiska betalningsöverenskommelserna — att de endast behärskas av ett fåtal specialister. Men vid sidan av varje sådant system av regler kommer alltid behovet att kvarstå av en positiv samordning av de enskilda ländernas ekonomiska politik, en samordning som ständigt gäller nya problem och för vilken därför också nya lösningar måste sökas från fall till fall genom förhandlingar och överenskommelser.

De gångna fem efterkrigsåren har bevittnat ett enormt uppbåd av nya organisationer och nya former av samarbete, som utan tvivel tenderat mot en överorganisation. Man torde emellertid felbedöma situationen, om man betraktar detta bara som tillfälliga efterkrigsfenomen. Riktigare och mera fruktbart är utan tvivel att betrakta det internationella samarbetet efter kriget som experiment, av naturliga skäl trevande, som syftar att finna de nya former som svarar mot världsekonomiens behov. Den bakom liggande viljan att finna formerna för ett sådant samarbete, betecknar ett stort framsteg i jämförelse med tiden efter första världskriget. Den frihet från djupare kriser, som kännetecknat tiden efter kriget, och den snabba stegring som ägt rum av världsproduktionen skulle troligen inte ha kommit till stånd utan detta internationella samarbete. I de olika formerna av organisationer och »planer» kan man i själva verket finna olika element representerade, som för framtiden måste antagas ingå i ett funktionsdugligt ekonomiskt system.

I stadgan för den internationella handelsorganisationen ha kodifierats ett antal viktiga frihandelsprinciper. Tanken har varit, att restriktioner och diskrimineringar i form av tullar, kvoter, karteller, statliga regleringar inte får gå längre än som är nödvändigt

med hänsyn till rådande internationella betalningsförhållanden. Men såväl liberaliseringspolitiken inom Parisorganisationen som misslyckandet av de nordiska tullunionsförhandlingarna har visat, att de internationella betalningsproblemens lösning är primär i förhållande till frihandelsproblemet.

På det internationella betalnings- och kreditsystemet måste ställas en rad krav:

a) Det måste vara nog elastiskt för att överbrygga mera tillfälliga förskjutningar i de enskilda ländernas betalningssituation.

b) Det bör om möjligt innesluta en automatik av en sådan art, att en tillfällig konjunkturedgång i ett land inte försämrar övriga länders likviditetsläge, så att de måste reagera med importrestriktioner. Kedjereaktionen i gamla tiders konjunkturspridning måste med andra ord hejdas i ett så tidigt led som möjligt.

c) Kreditmöjligheter måste beredas länder, som behöver genomgå en längre periods utveckling, och för detta ändamål eventuellt måste öka sin import.

Internationella fonden och banken, den europeiska betalningsunionen (EPU), Marshallplanen och Parisorganisationen innefattar försök att lösa problem av denna art.

Åtgärder på betalnings- och kreditväsendets område kan dock endast ha en begränsad förmåga att absorbera de avvikelser bort från en internationell jämvikt, som i form av inflations- och deflationstendenser, en växlande ekonomisk expansionstakt eller en speciell näringspolitik mera varaktigt kan känneteckna de enskilda ländernas politik och utveckling. Handels- och betalningsorganisationen måste därför kompletteras med ett samarbete kring den inre näringspolitiken. Försöken i Paris att samordna de västeuropeiska ländernas långtidsprogram utgör ett experiment i denna riktning. Även i fråga om penning- och finanspolitik finns samma behov av en samordning.

En viktig förutsättning för en internationell diskussion av sådana problem har numera skapats genom de forskningscentra som byggts upp inom OEEC i Paris, inom Förenade Nationerna (Europakommissionen och dess motsvarigheter i Sydamerika och Asien) samt i Internationella fonden och banken. Världen är bättre rustad än tidigare för inträngande analyser av utvecklingstendenser i olika länder. Men detta minskar inte svårigheterna på det ekonomisk-politiska planet. Erfarenheterna hittills visar att man kan komma ganska långt i riktning mot en samordning, om ett ekonomiskt stöd kan utdelas som belöning, men att i övrigt möjligheterna är begränsade, så länge man inte uppger något av den nationella suveräniteten. Insikten härom har varit vägledande för dem som tagit initiativ till Schumanplanen; men det är som bekant också på denna punkt som meningssmottagningar, främst England — Frankrike, har uppstått.

I detta liksom i andra fall ställs man inför valet mellan sådana former för samarbete, som tenderar att bevara konkurrensens princip och sådana som siktar mot en planmässig reglering. Schumanplanens innebörd är, som bekant, att konkurrensen i huvudsak försvinner, på samma sätt som i en stark kartell. Risken med ett sådant arrangemang är — trots alla goda avsikter som kan ha inspirerat planens upphovsmän — att producentintressena, och speciellt de stora ländernas producentintressen, tar överhand, medan konsumentintressena, särskilt i de mindre länderna, får stå tillbaka. Fördelen med en icke centraliserad internationell konkurrens-marknad, där den existerade, var ju, att inga andra skillnader fanns mellan små och stora länders köpare och säljare än sådana som kunde uttryckas i varornas pris och kvalitet, samt att producenternas konkurrens förhindrade en exploatering av konsumenten. Karteller och statliga monopol har i växande grad resulterat i en centralisering av utbud och efterfrågan. En internationell planhushållning, sådan som förutses i Schumanplanen, skulle ytterligare förstärka denna tendens.

Ur de små staternas synpunkt erbjuder därför ett decentraliserat system, väglett genom undersökningar om marknadstendenserna följda av överläggningar och förhandlingar mellan suveräna stater, betydande fördelar. Detta är väl också den typ av samverkan, som för en lång tid kommer att dominera på det internationella området. Ett sådant system kommer givetvis lätt ur balans på grund av stridande utvecklingstendenser i olika länder, som man ej lyckas samordna. Internationella ekonomiska kristillstånd kommer därför säkerligen även i fortsättningen att följa varandra — alldeles oavsett krig och krigsrisker. Arbetet på att övervinna sådana kriser får ständigt angripas på nytt, på liknande sätt, som skett och sker med dollarkrisen. Redan att detta sker är ett stort framsteg i jämförelse med mellankrigstiden och ger hopp om ett snabbare framåtskridande. Men det skulle fordras en hittills osedd nationell självdisciplin och förståelse för de internationella sammanhangen för att ett friktionsfritt system, sådant som byggdes under slutet av 1800-talet, åter skulle kunna komma till stånd.

Befolkningsutveckling, sysselsättning och ekonomiskt framåtskridande

Av Jonas Nordenson och Erik Höök.

'Vi måste söka få till stånd en invandring av arbetskraft för att täcka den skriande brist på arbetskraft som för närvarande råder inom stora delar av vårt näringsliv och som allvarligt försvårar möjligheterna för en fortsatt snabb utveckling av vår produktion och levnadsstandard.' — Uttalanden av ungefär detta innehåll har under efterkrigsåren varit ganska ofta återkommande i svensk press, i föredrag och diskussioner. Men lika regelbundet har på tidningarnas insändaravdelningar återfunnits argsinta påpekanden att 'det inte är så underligt att vi har bostadsbrist och ransoneringar av både det ena och andra slaget, när det här i landet dräller av utlänningar'.

Dessa citat har inte här återgivits för att ge prov på efterkrigsårens debatt kring frågan om den utländska arbetskraften. Men de ger en ganska konkret introduktion till den frågeställning, som i det följande skall behandlas: hur påverkas samhällsekonomin, i gynnsam eller ogynnsam riktning, av en befolkningsförändring? Vidare kan de tjäna som en erinran om det intresse som från olika samhällsgrupper ägnats problemet om den utländska arbetskraften.

I den nationalekonomiska diskussionen om befolkningsfrågan har sedan långt tillbaka i första hand två olika uppfattningar stått

mot varandra, vilka för övrigt återspeglas i de gjorda citaten. Å ena sidan en meningsriktning som förfäktat att tillgången på produktiva resurser är så knapp att varje enskild individ blir sämre lottad ju större befolkningen blir, och å andra sidan de teorier som i ett tillskott till befolkningen sett möjligheterna ökas att dra nytta av arbetsfördelning och produktion i stor skala. I den modernare diskussionen har vidare hävdats att betingelserna för en hög sysselsättning och ekonomiskt framåtskridande är bättre i en växande än i en minskande befolkning.

Då ett försök här skall göras att belysa dessa komplicerade problem, torde det vara lämpligt att utgå från vissa förenklade frågeställningar och sålunda till en början behandla hur konsumtionsvanor och produktionsförmåga kan väntas variera i befolkningar av olika typ och struktur med bortseende från befolkningarnas absoluta storlek. Frågan om befolkningens storlek skjutes emellertid därefter i förgrunden i och med en diskussion av möjligheterna att bestämma ett s. k. befolkningsoptimum, d. v. s. den folkmängd som med givna naturliga resurser ger den högsta möjliga genomsnittliga levnadsstandarden i ett land. Den konstruktion som ett sådant optimum innebär är emellertid av statisk natur och utelämnar den omvandling som sker i ett dynamiskt samhälle. Då man söker komma undan denna olägenhet riktas uppmärksamheten mot befolkningsförändringarna och dessas betydelse sedd i relation till andra mot förändring verkande faktorer såsom ny teknik, smakförskjutningar, inkomstomfördelning etc. Speciellt är det därvid två delvis skilda problem, som skall bli föremål för behandling, nämligen dels om betingelserna för full sysselsättning kan tänkas variera med befolkningsutvecklingen, dels om takten i det ekonomiska framåtskridandet förändras om befolkningens storlek är ökande eller minskande. De svar på dessa principiella överväganden, som eventuellt kan lämnas, tas avslutningsvis till utgångspunkt för några allmänna reflexioner kring den aktuella befolkningssituationen i vårt land.

Befolkningsstrukturens betydelse för produktion och konsumtion.

Ser man till en början på befolkningsfrågan ur arbetskraftssynpunkt tilldrar sig i första hand åldersfördelningen uppmärksamhet. Den ålder då en person kan börja betraktas som arbetsför brukar ofta sättas till 15 år. Genom skolväsendets utvidgning har emellertid denna åldersgräns genomsnittligt sett förskjutits och förskjutes alltjämt uppåt. Jordbrukets minskade andel av totalbefolkningen har också verkat i samma riktning, då en persons inträde i produktionslivet i allmänhet skett tidigare inom denna än inom andra näringsgrenar.

Sedan en person uppnått arbetsför ålder kan hans produktionsförmåga antagas oavbrutet stiga tills han nått ganska långt upp i medelåldern för att därefter långsamt sjunka. Något empiriskt material, som ger oss möjlighet att bestämma prestationsförmågan i olika åldrar och sysselsättningar, finns tyvärr inte annat än i vissa undantagsfall, varför vi här endast måste röra oss med förmodanden. Det är därför svårt att avgöra tyngden i den argumentering, som hävdar att en »förgubbning» inom den arbetsföra befolkningen innebär en allvarlig sänkning av arbetsinsatsens effektivitet. Det förtjänar dock framhållas, att mot den avtagande fysiska och andliga vitalitet och spänst som gör sig märkbar i den övre medelåldern, står en större samlad erfarenhet och rutin, ett förhållande som inom vissa arbetsområden inte på något sätt behöver innebära en sänkt produktionsförmåga.

Den arbetsföra åldern kan väl i allmänhet sägas ha sitt slut vid ungefär 65 års ålder. En förbättrad hygien och hälsovård bör i och för sig ha medverkat till att öka förutsättningarna för ett aktivt deltagande i produktionen utöver denna ålder, något som dock förmodligen mer än väl uppvägs av att en förbättrad ålder-

domsförsörjning genom en utvidgad pensionering av olika slag minskat incitamenten till förvärvsarbete i de högre åldrarna.

Den arbetsföra befolkningens fördelning på olika näringsgrenar är en annan betydelsefull faktor för storleken av det samlade produktionsresultatet. Inte på grund av att själva arbetsinsatsen skulle vara större inom en näringsgren än inom en annan utan därför att de tekniska förutsättningarna är så väsentligt olika. Kapitalutrustningen per sysselsatt i form av maskiner etc. är sålunda avsevärt högre inom exempelvis industrien än inom jordbruket, vilket är en av förklaringarna till den skillnad i produktionsresultat per arbetare som föreligger mellan de två näringarna. I samma mån som den ekonomiska utvecklingen kräver en omvandling av näringslivet, som bl. a. måste föra med sig en överflyttning av arbetskraft från ett arbetsområde till ett annat, kan betydelsefulla förändringar i produktionsresultatet erhållas trots att storleken av den arbetsföra befolkningen är oförändrad. Dessa tekniska förhållanden förklarar det stora intresse för exempelvis frågan i vilken utsträckning det kan vara möjligt för den kvinnliga arbetsföra befolkningen att utbyta sitt arbete inom hemmen mot sysselsättning i den direkta produktionen. Önskvärdheten av att, som ett led i strävandena att främja den ekonomiska utvecklingen, åstadkomma en överflyttning av arbetskraft från ett näringsområde till ett annat pekar på betydelsen av arbetskraftens yrkesmässiga och lokala rörlighet. Detta problem skall senare behandlas, varför här endast skall framhållas att därest man måste räkna med en viss lokal bundenhet inom befolkningen är det nödvändigt att ägna uppmärksamhet åt befolkningsförhållandena inom olika regioner och näringsområden. Genom att utgå från folkmängdssiffror för hela landet kan man erhålla en missvisande bild av möjligheterna att effektivt utnyttja en på visst sätt, lokalt och yrkesmässigt, fördelad befolkning. Ett överskott på arbetskraft inom ett område kan nämligen inte utan vidare anses balansera ett underskott inom ett annat.

En befolknings produktionsförmåga är ju slutligen beroende av den tid befolkningen i arbetsför ålder och inom olika näringsgrenar är villig att arbeta. En förändring av det normala arbetsåret genom variationer i arbetstiden per dag eller vecka, ändrade semesterbestämmelser etc. har i många fall liknande verkningar på produktionens storlek som en ökning eller minskning av den produktiva befolkningens antal. Det bör dock framhållas att detta konstaterande inte innebär något ställningstagande till frågan huruvida en arbetstidsförkortning i en viss situation faktiskt medför en minskad produktion. På olika sätt kan ju en sådan skapa incitament till en ökad arbetsintensitet och till arbetsbesparande förändringar i produktionens organisation och teknik.

Lika litet som i fråga om produktionen kan man beträffande konsumtionen göra några mer preciserade utsagor om befolkningsstrukturens betydelse. Det torde dock kunna konstateras, att konsumtionsbenägenheten i olika levnadsåldrar förlöper på ungefär samma sätt som produktionsförmågan, vartill dock kommer att för konsumtionens del befolkningsgrupperna i de lägsta och högsta åldersgrupperna inte får lämnas å sido. Man utgår väl i regel från att konsumtionskurvan från en ganska låg nivå för de första levnadsåren visar en fortgående stegring till den tidigare medelåldern. Den uppnådda konsumtionsnivån skulle därefter bli i det närmaste oförändrad under de följande årtiondena. Med pensionsåldern och ålderdomen skulle slutligen en sakta fortgående sänkning inträda. Dessa enkla konstateranden ger en viss fastän mycket osäker ledning då det gäller att bedöma verkningarna av en ändrad sammansättning hos befolkningen. Nu kan emellertid konsumtionens höjd i en levnadsålder till viss del påverkas av den relativa storleken mellan olika åldersgrupper. Är exempelvis barnantalet per familj högt, torde detta i allmänhet medföra en förändring av föräldrarnas konsumtion och vidare då av den genomsnittliga konsumtionen i mellanåldrarna. Resultatet kan bli en sänk-

ning av föräldrarnas konsumtion men samtidigt innebära en tendens till ökning av konsumtionsbenägenheten för samhället i dess helhet. På liknande sätt kan ett högt relativt antal åldringar påverka konsumtionens storlek, inriktning och fördelning på olika åldersgrupper.

Inte blott konsumtionens storlek utan även dess inriktning i olika levnadsåldrar är i detta sammanhang av betydelse. En efterfrågan av viss storlek får ju, som senare skall visas, helt andra återverkningar på samhällsekonomin om den träffar varor, vilka är starkt kapitalkrävande, än om den riktar sig mot produkter, som inte i detta avseende ställer så stora anspråk. Detta är en av orsakerna till att den giftasvuxna befolkningens andel tillmätas en speciell betydelse och intresse. Familjebildningen för nämligen med sig en relativt större efterfrågan på dels sådana kapitalkrävande nyttigheter som bostäder, dels sådana varaktiga konsumtionsvaror som möbler, husgeråd o. s. v. Variationerna i antalet ingångna äktenskap följer emellertid inte exakt förskjutningarna i antalet individer i giftasvuxen ålder, utan giftermålsfrekvensen i olika åldrar kan undergå betydande förändringar, vilka kan dämpa eller förstärka effekten av åldersförskjutningarna.

Konsumtionens storlek och sammansättning är vidare väsentligt olika inom skilda yrkes-, inkomst- och socialgrupper. Dessa skiljaktigheter berör säkerligen alla grupper av konsumtionsvaror. Av särskilt intresse torde vara att den hittillsvarande utvecklingen nog visar att ju högre konsumtionens nivå är desto större relativ vikt får de varaktiga konsumtionsvarorna och de kapitalkrävande tjänsterna. Detta gör att en höjning eller sänkning av levnadsstandarden ofta främst kommer att beröra dessa områden.

*

De här framförda synpunkterna har varit avsedda att belysa hur stora skillnader i produktion och konsumtion som kan föreligga i en given befolkning oavsett dess absoluta storlek. Man torde

sammanfattningsvis kunna konstatera att strukturella olikheter i lika stora befolkningar inom vissa gränser kan ge lika stora avvikelser i fråga om produktionens och konsumtionens omfattning som de vilka kan framträda vid en jämförelse mellan befolkningar av olika storlek.

Ser man speciellt på de återverkningar på produktion och konsumtion som förändringar i befolkningens åldersfördelning för med sig, är det uppenbart att den relativa storleken av den produktiva befolkningen har en avgörande betydelse för strävandena att upprätthålla en viss levnadsstandard per capita inom ett land.¹ En förskjutning i befolkningens sammansättning till de icke produktiva åldrarnas fördel gör det sålunda svårare att bibehålla en oförändrad levnadsstandard medan motsatsen skulle gälla då den produktiva befolkningen växer i relativ styrka. Detta resonemang förutsätter emellertid att sysselsättningen både i fråga om omfattning och effektivitet är densamma i olika lägen. Så är dock inte alltid fallet. Man kan tänka sig en situation där man av sociala och psykologiska skäl anser det önskvärt att sysselsätta en så stor del av den arbetsföra befolkningen som möjligt, men att man härigenom tvingas organisera produktionen på ett ineffektivt sätt. I ett sådant läge kan man nog räkna med att en utvandring av produktiv befolkning, vilken möjliggör användandet av effektivare produktionsmetoder, skulle kunna medföra en höjning av de kvarvarandes

¹) Vanligtvis har de förändringar i relationen produktiv—icke produktiv befolkning som observerats varit ganska obetydliga. Någon större skillnad i detta avseende har icke heller visat sig föreligga mellan en växande och en avtagande befolkning, vilket förklaras av att i förra fallet antalet barn är jämförelsevis stort medan åldringarna är relativt fåtaliga, under det att i senare fallet motsatt förhållande är rådande. En summering av det relativa antalet barn och åldringar ger sålunda ungefär samma resultat i båda fallen. Under vissa omständigheter kan man dock tänka sig en mer markant försvagning av den produktiva befolkningens relativa styrka, vilket ju också visas av den nuvarande befolkningsutvecklingen i Sverige, där de lägsta och högsta åldersgrupperna tillväxt samtidigt.

levnadsstandard fastän relationen produktiv-improduktiv befolkning förskjutes i ogynnsam riktning.¹

Det anförda är ägnat att dra uppmärksamheten till betydelsen av sysselsättningens omfattning och effektivitet i olika lägen. Men viktigare är att i ovan antydda fall, där de produktiva resurserna och produktionens organisation på kort sikt är givna, det inte är befolkningens fördelning på olika åldrar som skapar problemen utan i stället det absoluta antalet personer i samhället. Det är mellan den totala tillgången på arbetskraft och det totala antalet arbetstillfällen i effektiv produktion som åtminstone på kort sikt en bristande överensstämmelse här gör sig gällande. Under efterkrigsåren har ofta påståtts att även vårt lands ekonomiska effektivitet skulle vara nedsatt på grund av bristande balans mellan tillgång och efterfrågan på arbetskraft, ehuru underskottet i detta fall inte skulle vara att finna i efterfrågan utan i tillgången på arbetskraft. I en dylik situation har åtgärder för att öka det absoluta antalet arbetsföra individer framstått som ett önskvärt led i strävandena att höja produktion och levnadsstandard.

Befolkningsoptimum — en teoretisk konstruktion.

Förslag i denna riktning synes, medvetet eller omedvetet, emanera ur föreställningen att i ett land med givna produktiva resurser och given teknik skulle den mest effektiva organisationen av produktionen uppnås endast vid ett visst absolut antal produktiva individer. Eftersom åtminstone på längre sikt ett enkelt funktionellt förhållande måste tänkas bestå mellan produktiv och improduktiv befolkning så skulle man också kunna härleda en optimal total

¹) Förutsättningen härför är att skillnaden i produktion före och efter utvandringen blir mindre än de utvandrades konsumtion. Situationer av detta slag kan nog sägas för närvarande föreligga i Tyskland, Holland och Italien.

befolkning. Den nationalekonomiska diskussionen i dessa frågor har sin utgångspunkt i Malthus' och Ricardos tes att den knappa tillgången på jord och andra naturtillgångar inte medger en ökning av »näringsutrymmet» i samma takt som den naturliga befolkningstillväxten.¹ Denna sats var också grunden för den idériktning som i medvetna åtgärder för att begränsa befolkningsökningen såg en av de viktigaste vägarna till en standardhöjning. Malthus' radikala formulering av den avtagande avkastningens lag kom emellertid efter hand att modifieras i och med att man påpekade att »näringsutrymmet» inte blott begränsas av tillgången på jord och andra naturtillgångar utan även påverkas av befolkningens storlek, emedan denna inom vissa gränser är bestämmande för marknadens omfattning och därmed för den grad i vilken produktionen kan organiseras så att arbetsfördelningen och specialiseringens fördelar tillvaratas. Härigenom var i själva verket den åsikten framförd, att det maximala utbytet av produktionen skulle uppnås vid en viss befolkningsstorlek, det s. k. befolkningsoptimum. Både vid ett högre och lägre befolkningstal än detta optimum skulle den genomsnittliga levnadsstandarden vara lägre. Detta förhållande förklaras då av att vid en befolkningssiffra under optimum möjligheterna till tillverkning av varor i stor skala är mycket begränsade, under det att då optimum överskrides förutsättningarna för en ytterligare specialiserad produktion blir mindre samtidigt som den avtagande avkastningens lag med ökad styrka gör sig gällande.

¹) Då Malthus betraktade en fortgående ökning av befolkningen genom oförändrade födelsefrekvenstal som oundviklig måste ett ständigt tryck mot näringsutrymmet uppstå. Från dessa utgångspunkter kom man att betrakta krig, hungersnöd och farsoter som naturens egna korrektiv mot en för starkt växande befolkning. Detta betraktelsesätt gör sig då och då påmint i diskussionerna om befolkningsfrågan i de asiatiska länderna, medan utvecklingen, såväl den ekonomiska som befolkningsmässiga, i de västerländska delarna av världen gjort denna problemställning helt irrelevant.

Befolkningsoptimum bestäms emellertid icke enbart av givna produktiva resurser och teknik utan även av i vilken utsträckning ett land driver handel med främmande länder. Å ena sidan kan en relativ ensidighet i ett lands utrustning med naturliga resurser, som i en sluten hushållning måste utgöra en begränsning av möjligheterna att underhålla en stor befolkning med differentierade behov, genom utrikeshandeln och den därmed skapade internationella arbetsfördelningen förvandlas till en grundval för en ökad sysselsättning och samtidigt för en högre levnadsstandard; d. v. s. befolkningsoptimum förskjutes uppåt. Å andra sidan kan ett lands produktiva resurser ha en sådan struktur att en övergång från sluten till öppen hushållning ger anledning till specialisering på de relativt mest lönande produktionsområdena, varvid kraven på arbetskraft minskas och befolkningsoptimum förskjutes till en lägre nivå. Att i ett konkret fall ge ett svar på frågan hur utrikeshandeln påverkar befolkningsoptimum är sålunda utomordentligt svårt för att inte säga omöjligt.

Tanken på ett entydigt befolkningsoptimum bygger dessutom på en del andra förutsättningar, som aldrig föreligger i verkligheten. Föränderligheten i teknik, smak och institutionella förhållanden, vilken ju medför ständiga krav på förändrad organisation av produktionen samt förskjutningar av gränserna för specialisering, ryms sålunda inte heller i denna statiska konstruktion.

Befolkningsutvecklingen och sysselsättningsproblemet.

I den moderna, dynamiskt inriktade, teorien har befolkningsfrågan angripits utifrån delvis andra utgångspunkter. Man har därvid tagit sikte på problemet hur samhällsekonomin fungerar eller reagerar inför olika förändringar i befolkningens storlek och sammansättning och i synnerhet då i vad mån betingelserna

för full sysselsättning är olika alltefter befolkningsutvecklingens karaktär.

Den moderna sysselsättnings- och konjunkturteorien kan med en stark schematisering sägas centrera kring frågan om relationen mellan sparbenägenhet och investeringsbenägenhet i samhället. De i samhällsproduktionen bildade inkomsterna utgör ju samtidigt kostnader, som måste täckas för att produktion i oförändrad omfattning skall vara lönande. I den mån inkomsterna sparas, d. v. s. icke bildar efterfrågan, uppkommer en brist, som måste ersättas av en efterfrågan som ej härrör ur de löpande inkomsterna utan kommer från investeringssektorn. I de fall då denna investeringsefterfrågan är större än sparandet ökas den totala efterfrågan på varor och tjänster och en tendens till expansion uppkommer; är den mindre inträder en kontraktiv effekt. Så kan i mycket grova drag huvudtankegångarna i den moderna sysselsättningsteorien åskådliggöras och utan att det centrala innehållet väsentligt förändras kan denna utvecklas genom att hänsyn toges till utrikeshandeln och till statens betydelse i det ekonomiska kretsloppet. Det är den expansiva effekten av investeringar, liksom av exportöverskott och statligt utgiftsoverskott, som gett dessa faktorer en strategisk betydelse för strävandena att påverka konjunkturerna.

Genom denna lilla utvikning har angivits i vilka termer befolkningsutvecklingens betydelse för sysselsättningen bör diskuteras. Problemet att upprätthålla sysselsättningen kommer nämligen i olika befolkningstyper att variera allt efter det sätt en förändring i befolkningen återverkar på investeringar och sparande. En ofta framförd uppfattning om dessa samband kan schematiskt framställas på följande sätt: 'I ett harmoniskt växande samhälle fördelar den 'grundbefolkning' som finns vid början av en period, sin inkomst på ett sådant sätt mellan sparande och konsumtion, att utrymme skapas för såväl en ökning av kapitalutrustningen per individ i takt med 'framåtskridandet' som ett bidrag till den grundläggande

kapitalutrustningen för den under perioden tillkommande 'tillskottsbefolkningen'. Den senares sparbenägenhet kan nämligen icke vara så mycket större än 'grundbefolkningens', att den kan innefatta båda dessa delar av kapitalbildningen för egen räkning. Upphöra nu tillskotten av nytt folk, har tydligen 'grundbefolkningens' sparande en tendens att bli för stort, såvida den icke antingen inskränkes till förmån för konsumtion eller tas i anspråk för en snabbare ökning av det produktions- och konsumtionskapital, som kommer på varje individ.¹

Mot det teoretiska resonemangets logik torde inte några invändningar finnas att göra. Men det suggererar lätt till ett konkret påstående att sparandet i en befolkning med minskande tillväxttakt har en tendens att ligga på en i förhållande till investerings-tillfällena så hög nivå att sysselsättningen äventyras, och då är det inte längre lika allmängiltigt. Det skulle nämligen då utgöra en betydande förenkling av verkligheten och förutsätter att vid en minskad tillväxt av befolkningen förhållandena i övrigt skall vara oförändrade. Realismen i en sådan förutsättning kan förvisso diskuteras och det kan hävdas att en förskjutning i befolkningsstrukturen får viktiga återverkningar på andra för investeringar och konsumtion bestämmande faktorer varför nettoeffekten inte nödvändigtvis behöver gå i depressiv riktning.

¹) Såsom problemställningen här skisserats ansluter den sig mycket nära till den modell som utformats av Ingvar Svennilson (se *Ahlberg, G. o. Svennilson, I.: Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen*, Sthlm 1946, sid. 40 not 1). De smärre avvikelser som här föreligger betingas av att Svennilsons formulering utgick från vissa andra frågeställningar än de som här diskuteras. Uppskisseringen av problemet erbjuder dessutom stora likheter med den modell, som den framför allt i USA utvecklade stagnationistiska teorien arbetar med. En av dess teser är att den avtagande befolkningstillväxt, vilken är märkbar på de flesta håll i Västerlandet, försämrar de automatiskt verkande möjligheterna för ekonomiskt framåtskridande och utgör ett av de argument, som talar för att ett ekonomiskt "mognadsstadium" inträtt. Jfr *Hansen, A., Fiscal Policy and Business Cycles*, New York 1941, chapter XVII.

Om uppmärksamheten till en början riktas mot investeringsverksamheten kan sålunda mycket väl tänkas att vid ett bortfall av investeringstillfällena, vilka sammanhänger med en befolkningstillväxt, benägenheten till kapitalbildning stimuleras på andra områden. Den med en befolkningsförändring i regressiv riktning följande ökade knappheten på arbetskraft bör i och för sig utlösa en tendens till stegring av arbetslönen i jämförelse med kapitalkostnaden. En sådan förskjutning ökar fördelarna av en kapitalkrävande produktion och utgör sålunda på produktionssidan ett incitament till ökade investeringar.¹ Även på andra områden, bostäder, varaktiga konsumtionsvaror etc., kan en relativ sänkning av kapitalkostnaden göra det lönande för företagen att öka den kapitalutrustning som genomsnittligt kommer på varje individ i samhället. Incitamenten till en sådan investeringsverksamhet förstärkes av den antydda förskjutningen i prisrelationen arbete—kapital, som bör göra mera kapitalkrävande konsumtionsvaror billigare och därför stimulera efterfrågan på dessa.

Till dessa reflexioner bör fogas ett påpekande att sannolikheten för prisförskjutningar, vilka på ett avgörande sätt påverkar investeringstillfällena och konsumtionens inriktning, ej är oberoende av storleken av den befolkningsförändring som äger rum. Man kan sålunda mycket väl tänka sig så stora tillskott till befolkningen att svårigheterna att absorbera dessa i effektivt arbete blir övermäktiga och som en följd därav att trycket på lönenivån blir så starkt att incitamenten till viktiga investeringar, som ju på grund av teknikens utveckling är till viss grad arbetsbesparande, försvagas. I ett ytterlighetsfall kan investeringarna till och med absolut sett minska. Och omvänt kan en befolkningsminskning främst ta sig uttryck

¹) Jfr *Svennilson, I.*, Industriarbetets växande avkastning i belysning av svenska erfarenheter. (I: Studier i ekonomi och historia tillägnade Eli F. Heckscher. Uppsala 1944, sid. 239.)

i en stark arbetskraftsbrist, som framtvingar omfattande rationaliseringsinvesteringar och detta särskilt i sådana delar av näringslivet (t. ex. exportindustrien), vars avsättningsförhållanden inte omedelbart påverkas av befolkningsminskningen.

Nu kan mot dessa synpunkter genmätas att även om betingelser för en ökad intensiv investeringsverksamhet kan uppkomma är därmed inte sagt att dessa tendenser är tillräckligt starka för att sysselsättningen i samhället skall kunna upprätthållas. Denna invändning implicerar i sin tur att sparbenägenheten blir oförändrad, vilket dock inte heller står utom diskussion. Med en minskad tillväxttakt hos befolkningen ökar ju de högre åldersgrupperna i relativ styrka. För den del av nationalinkomsten som dessa åldersgrupper disponerar över är sparandet mycket obetydligt och eftersom denna del av nationalinkomsten med stor sannolikhet blir relativt större i en regressiv än i en progressiv befolkning erhålles en tendens mot minskad sparkvot i samhället. Relationen produktiv—improduktiv befolkning blir visserligen i stort sett oförändrad till följd av att de lägsta åldersklasserna både absolut och relativt sett blir mindre. Men ur sparandesynpunkt är det inte likgiltigt hur den improduktiva befolkningen är sammansatt. Barnens konsumtion finansieras till övervägande del av den produktiva befolkningens disponibla inkomst, medan åldringarnas bestäms av deras egna förvärvsinkomster, av till dem genom samhället transfererade inkomster eller genom kapitalförtäring, d. v. s. negativt sparande. Frågan uppstår nu hur sparandet ur den produktiva befolkningens inkomster kan utveckla sig då befolkningstillväxten avtar eller upphör. I första hand kan man peka på det minskade antalet barn, som i och för sig minskar de produktiva åldrarnas försörjningsbörd. Emellertid förefaller det osannolikt att huvudparten av de inkomster vilka skulle gått till försörjning av det större antal barn, som fordrats för en oförändrad befolkning, sparas i ett regressivt samhälle. De iakttagelser som kunnat göras av konsumtionsstandardens utveckling i

Sverige under 1930-talet, då nativiteten företedde en så märkbar nedgång, pekar inte i riktning mot en ökad sparbenägenhet. Bland de motiv som enligt olika undersökningar skulle ha bidragit till minskningen i barnantalet intog nämligen en önskan från föräldrarnas sida att höja sin standard en ganska framskjuten plats.

Slutligen bör också hänsyn tas till de offentliga utgifternas utveckling. Det torde knappast råda något tvivel om att dessa, i den mån de överhuvud sammanhänger med befolkningsutvecklingen, i hög grad är inriktade på att tillgodose den improduktiva befolkningens och i synnerhet då åldringarnas behov. Sammanfattningsvis kan alltså sägas att det i ett samhälle som vårt föreligger flera skäl som talar för att en förskjutning av förhållandet mellan sparande och konsumtion, som underlättar strävandena att hålla uppe sysselsättningen, kan följa av ett minskat tillskott till befolkningen.

I den diskussion som hittills förts har avsikten endast varit att belysa de tendenser, som en befolkningsförändring kan tänkas utlösa på samhällsekonomien, under det att frågan om denna inverkans relativa styrka jämfört med betydelsen av andra utvecklingsbestämmande faktorer lämnats å sido. En granskning av denna fråga kan lämpligen utgå från ett citat från Alvin Hansen, där de vägar, på vilka en befolkningsökningens expansiva effekt gör sig gällande, klart angivits. »Ofta ställes frågan: Hur kan en befolkningsökning i och för sig medföra en stegring av den effektiva efterfrågan. Det är ju inte människors önskemål som bestämmer storleken av utbud och sysselsättning, utan den effektiva efterfrågan. Svaret är att investeringarna (och därmed inkomsterna och sysselsättningen i samhället) kan ökas endast till följd av en efterfrågeförskjutning. En befolkningsökning tenderar att ändra efterfrågan till förmån för bostäder, varigenom hyrorna stiger. Nu kräver emellertid bostäder en större insats av kapital än de flesta andra varor och tjänster konsumenterna efterfrågar. Det är därför inte riktigt, som vissa kritiker hävdar, att uppfattningen om en befolkningsökningens betydelse byg-

ger på ett antagande om en primär ökning av den totala efterfrågan; ett antagande som dock lämnats oförklarat. Vad dessa kritiker förbi-sett är det faktum att blott och bart en *förskjutning* i efterfrågan, varigenom investeringarna stimuleras, ökar inkomsterna och därmed den totala efterfrågan.»¹

Riktigheten av att en ändrad inriktning av efterfrågan som leder till en ökad investeringsbenägenhet i och för sig tenderar att höja inkomsterna och därmed den effektiva efterfrågan kan inte bestridas. Men däremot kan det vara tvivel underkastat om man som ofta göres i stagnationsteorien bör tillmäta den efterfrågeförskjutning som framkallas av en befolkningsförändring en särskild strategisk roll i utvecklingsförloppet. I Hansens nyss citerade arbete göres en klar åtskillnad mellan två slags investeringar, dels intensiva som hänför sig till en utbyggnad av kapitalutrustningen per individ, dels extensiva investeringar som föranleds av en tillväxt av den produktiva befolkningen eller av en territoriell expansion. Visserligen kan man, åtminstone teoretiskt, i efterhand ange hur stor del av de under en period genomförda investeringarna, som lett till en genomsnittlig stegring av kapitalutrustningen per individ i samhället, respektive storleken av den återstående delen, som kan sägas utgöra kapitalutrustning för en tillskottsbefolkning. En sådan uppdelning av investeringarna får emellertid inte samtidigt utgöra en förklaring av vilka faktorer som framdrivit investeringarna. Man har sålunda inte utan vidare rätt att säga att om tillskottet till befolkningen uteblivit en viss del av investeringarna inte skulle kommit till stånd. Den nämnda indelningen innebär nämligen inte att det måste ha förekommit olika typer av *individuella* investeringar. Dessa kan sålunda alla ha varit extensiva i den meningen att de alla tillkommit för att med oförändrad produktionsteknik utvidga produktion och sysselsättning på olika punkter i näringslivet. Därav följer också att det inte finns

¹) a. a. sid. 357.

några slags investeringstillfällen som är förbehållna enbart en växande befolkning. Otvivelaktigt är nämligen att en standardhöjning, en inkomstomfördelning, en förändring i smak eller teknik i en stationär befolkningen kan innebära en efterfrågeförskjutning eller en utvidgning av marknaden, som inte till arten och inte heller i sina återverkningar på investeringsverksamheten avviker från de förändringar som skulle inträda vid en befolkningsökning. Med hänsyn till den stora roll som förändringar i teknik och smak samt i inkomst- och konsumtionsförhållanden spelar i den ekonomiska utvecklingen torde man våga hävda att befolkningstillväxten kan vara mycket ringa utan att takten i det ekonomiska framåtskridandet nödvändigtvis behöver hejdas i brist på investeringstillfällen. Utifrån ett längre perspektiv bör den industrialisering, kommersialisering och urbanisering som pågår oberoende av en befolkningstillväxt ge upphov till efterfrågeförskjutningar av mer genomgripande art än de som följer av rimliga förändringar i befolkningens storlek.

Ytterligare förtjänar påpekas att förändringar i de demografiska variablerna framträder på ett dominerande sätt i utvecklingsbilden först då man betraktar relativt långa perioder. Förskjutningarna sker av naturliga skäl ganska kontinuerligt. Innovationer kan därmed slå igenom ganska hastigt och därför snabbt få betydande återningar (jfr bilismen, radion, televisionen). Eftersom det här behandlade sysselsättningsproblemet huvudsakligen är ett kortsiktigt konjunkturproblem erhåller de senare utvecklingsfaktorerna redan därigenom en större betydelse.

Dessa konstateranden innebär givetvis inte att befolkningsutvecklingen inte kan ha en stor betydelse för investeringsverksamhetens omfattning och sålunda även för möjligheterna att upprätthålla sysselsättningen. Innebörden är endast den att man inte kan göra ett generellt uttalande om återverkningarna av en förändring i befolkningens storlek utan dessa måste bedömas under samtidigt hänsynstagande till andra utvecklingsbestämmande faktorer. Särskilt

viktigt synes vara i vilket konjunkturläge en förändring inträffar. Vad som gäller i en situation med låg ekonomisk aktivitet och pessimistiska företagarförväntningar, behöver givetvis icke gälla i en utpräglad högkonjunktur, där känsligheten för relativa prissförskjutningar kan vara betydligt högre. I ett visst läge då man för den närmaste framtiden räknar med en ändrad befolkningsutveckling är det sålunda nödvändigt att bl. a. ha en uppfattning om det investeringsutrymme som kan komma att stå till förfogande och om alla de faktorer som bestämmer i vilken grad detta kommer att utnyttjas för så vitt det skall vara möjligt att avgöra, om befolkningsförändringen verkar i gynnsam eller ogynnsam riktning.¹

Tänker man sig att en växande befolkning efterträdes av en stationär och investeringsutrymme ändå är fullt ianspråktaget, finns ingen anledning att ur synpunkter som här anlagts utan vidare betrakta denna förändring som olycklig. Men om knapphet på investeringsstillfällen är för handen bör väl motsatsen gälla. Svaret därpå kan dock inte obetingat bli jakande då det, som tidigare påvisats, inte är absolut säkert att den minskade tillväxten försämrar möjligheterna att upprätthålla sysselsättningen. Som där anförts är det nämligen inte uteslutet att bl. a. konsumtionsbenägenheten i ett sådant läge stiger och full sysselsättning kan ju råda vid olika fördelningar av nationalinkomsten mellan sparande och konsumtion. Emellertid är det vissa förut icke berörda svårigheter för upprätthållandet av sysselsättningen, som kan vara förenade med anpassningar, vilka aktualiseras vid en förändring av konsumtionens storlek och inriktning. En befolkningsförändring som kräver en ny

¹) Att en minskad tillväxt i befolkning i olika sammanhang tillmätts så stor betydelse för den framtida utvecklingen förklaras och i viss mån även försvaras av en pessimistisk uppskattning av övriga bestämmande faktorer. Detta gäller inte endast i fråga om investeringar, som exempelvis hos Alvin Hansen, utan stundtals även om konsumtionen. I sin bok "Varning för fredsoptimism" ansåg sålunda Myrdal att en höjd konsumtionsbenägenhet inte var trolig på grund av bristande fantasi hos konsumenterna.

efterfrågeinriktning i samhället framtvingar därmed också en omställning inom produktionen. Man kan därvid inte helt negligera riskerna för produktionsstörningar med en ty åtföljande omställningsarbetslöshet, men den tanken, som ofta framförs, att den bestående produktionsapparaten kan utnyttjas fullt och effektivt endast då investeringarna har en viss storlek och inriktning, innebär säkerligen en betydande överdrift av stelheten inom näringslivet. Anpassningen till en ändrad efterfrågan kan vidare underlättas av utrikeshandeln, vars varusammansättning lättare och smidigare kan förskjutas än vad som är fallet vid direkt produktion för inhemsk förbrukning.

Det torde ha framgått av det föregående att sambandet mellan sysselsättningsgrad och befolkningsutveckling är betydligt mer komplicerat än många gånger förutsatts. Sysselsättningsekvationen har många variabler och dessas inbördes betydelse varierar i samhällen med olika social och politisk struktur och på olika utvecklingsstadier. Stagnationsteoretiker av Alvin Hansens typ har ställt problemet för ett utpräglat *laisser-faire* samhälle och deras slutsatser är därför begränsade till ett sådant. I all diskussion om sysselsättningsproblemet i det moderna samhället bör det emellertid betonas att detta ytterst ändå är en organisatorisk fråga som statsmakter och näringsliv numera har helt andra förutsättningar än tidigare att framgångsrikt bemästra och medlen härför återfinns bl. a. på penning- och finans-, handels- och socialpolitikens områden.

Felinvesteringsrisken vid en befolkningsminskning.

De frågeställningar som ovan diskuterats ingår som en del av ett större problemkomplex, vilket med en från Myrdal lånad formulering kan karakteriseras på följande sätt: »Vilken betydelse har en nedgång av hushållningens tillväxtkvot (på grund av en regressiv befolkningsutveckling) för det 'ekonomiska framåtskridandet', för

produktionens och konsumtionens storlek per individ, d. v. s. i sista hand för levnadsstandardens höjd?»¹

Möjligheterna för en höjning av levnadsstandarderna är givetvis bl. a. beroende av sysselsättningens omfattning, men även andra mera långsiktiga aspekter av befolkningsutvecklingens roll för den ekonomiska utvecklingen måste beaktas. En ofta framförd tankegång är att risken för *felinvestering* stiger ju mindre växande och ju mera minskande en hushållning är.² För att bedöma huruvida denna tes är riktig måste man först fastställa om företagen, utan speciellt hänsynstagande till befolkningsutvecklingen, i sina investeringsplaner, som sträcker sig mer eller mindre långt in i framtiden som regel räknar med stora expansionsmöjligheter. Om man till en början accepterar att så är fallet, kan en befolkningsökning förhindra uppkomsten av felinvesteringar endast inom sådana produktionsgrenar som för en marknadsutvidgning närmast är beroende av en ökning i antalet konsumtionsenheter som icke kan vinnas i en oförändrad befolkning. Därtill kommer att produktionsutrustningen måste antagas vara så specifik att den inte kan användas för andra ändamål än den ursprungligen avsedda. Inom sådana områden åter där expansionen väsentligen är beroende av den standardhöjning, allmänt inom samhället eller inom vissa social- och inkomstgrupper, utgör befolkningsökningen inget korrektiv mot felinvesteringar. Sådana investeringar slutligen som hotar att bli fel-

¹) Betänkande i sexualfrågan, SOU 1938: 59. Sid. 288.

²) Ett citat från Alvin Hansen kan vara belysande i detta sammanhang: "Denna enda centrala faktor, tillväxt och expansion, dominerade hela det ekonomiska livet. Den reducerade risken vid nya initiativ till ett minimum. Om optimismen för tillfället hade drivit järnvägsbyggandet för långt, om en stad temporärt hade blivit för stort tilltagen, var skadan av kort varaktighet. Expansion och tillväxt ställde snart misstaget till rätta. Företagen kunde för gigantiska anläggningsföretag kalkylera med framtiden, göra anticipatoriska kapitalutlägg och smida investeringsplaner, som icke stodo i någon relation till det närvarande, utan voro baserade på förväntningar om tillväxt och expansion."

investeringar på grund av substitution av en vara mot en annan, framkallad av ändrad smak och/eller teknik, kan ej heller räddas av en befolkningsökning. Det må så erinras om att det förda resonemanget utgått från att företagen alltid är benägna att oreflekterat kalkylera med en expansionstakt, som endast under gynnsamma förhållanden, d. v. s. befolkningsökning och snabbt framåtskridande kan realiseras. Det finns dock exempel på att motsatta förhållandet ofta varit rådande.¹

Den här förda argumentationen kan ytterligare konkretiseras genom en granskning av en speciell utformning, som Myrdal givit tesen om sambandet mellan befolkningsutveckling och risken för felinvestering. Myrdal säger, att »varje förskjutning av produktionen, i all synnerhet varje minskning av dess omfång på visst område, innebär en större eller mindre kapitalförstöring».² Just sådana förskjutningar skulle vara en oundviklig följd av en minskad tillväxttakt i befolkningen. Redan formuleringen av den citerade satsen är vilseledande. Det är visserligen sant, att ett oväntat tvång att minska produktionen på någon punkt inom näringslivet leder till förluster på den berörda kapitalutrustningen men samtidigt öppnas nya möjligheter på andra områden vilka, vare sig de är knutna till befintlig kapitalutrustning eller inte, äger ett kapitalvärde. Nettoresultatet för samhällsekonomiens del av en förändrad produktionsinriktning behöver därför inte bli en kapitalförstöring. Skulle exempelvis ny teknik, som tränger tillbaka gammal produktions-

¹) I en artikel i *Tiden* (1950: 9) av *Ekdahl, G.*, *Arbetskraftsimport?*, har denna fråga berörts och författaren ansluter sig där i huvudsak till Myrdals tankegång. Därvid synes han också instämma i Myrdals slutsats att kraven på en samhälls- eller sektorkontroll av näringslivet, och särskilt då av investeringsverksamheten, aktualiseras i en regressiv befolkning. Den i föreliggande uppsats hävdade uppfattningen, att risken för felinvesteringar inte har något direkt samband med taktens i befolkningsutvecklingen, innebär även att någon vägande motivering för ökad samhällskontroll av näringslivet inte kan hämtas från möjliga förändringar i befolkningsutvecklingen.

²) SOU 1938: 59 sid. 288.

utrustning, verkligen innebära en kapitalförstöring, skulle sannolikheten för att den introduceras väsentligt minska.

Det väsentliga i Myrdals uppfattning synes vara ett antagande om en stark bundenhet hos det bestående realkapitalet, varigenom han också utesluter flertalet möjligheter att använda detta för standardhöjning vid en befolkningsminskning. Detta framgår av det exempel från bostadsområdet varmed Myrdal illustrerar sin uppfattning. Till en början hävdar han att det i bostäder bundna realkapitalet inte utan mycket stora kostnader för ombyggnad, d. v. s. förluster, kan anpassas till ett mindre antal familjer. Förhållandet skulle gälla även om det samtidigt förelåg förutsättningar för en stegring av bostadsstandarden, vilken till fullo eller mer än kompenserade bortfallet av efterfrågan. Stegningen i utrymmesstandard, antar därvid Myrdal, skulle komma att fordra en ombyggnad av exempelvis ett-rum-och-köks-lägenheter till två-rum-och-köks-lägenheter. En motsvarande höjning av bostadsstandarden i en progressiv befolkning skulle inte framkalla en ombyggnad av lika stor *andel* av bostadskapitalet och kapitalförlusten sålunda bli mindre.

Vad som i det anförda exemplet är av relevans är givetvis hur en stegring av bostadsstandarden kan åstadkommas. Familjen är ju i detta fall vanligen konsumtionsenhet, och *ett* uttryck för dess standard är ju onekligen, som Myrdal förutsätter, det genomsnittliga antalet rum per familj. Men ett annat och kanske lika viktigt mått är trångboddheten. I en regressiv befolkning kan man mycket väl tänka sig att det förstnämnda standardmåttet förblir oförändrat men att trångboddheten minskas. Alltför orealistiskt behöver inte vara att det genomsnittligt sett sjunkande antalet barn per familj i en regressiv befolkning tar sig uttryck i ökade kostnader per individ för ianspråktagande av kapital, vilket bland annat kan få den formen att familjernas bostadsutrymme inte minskas därför att barnantalet blir mindre. Vidare finnes skäl — utvecklingen under 1930- och 40-talen kan härvid anföras — som talar för att en standardstegring på bostadsområdet sker genom hushållsprängning;

ogifta vuxna barn, åldriga föräldrar o. s. v. skaffar en egen mindre lägenhet i stället för att dela bostad med föräldrarna resp. barnen. Någon kapitalförlust genom en ombyggnad av bostadsstocken behöver sålunda inte inträda.

Även om en befolkningsminskning skulle leda till en skärpt konkurrens mellan det bestående realkapitalet inom ett visst område, t. ex. i fråga om bostadshus, med resultat att det minst effektiva och moderna bostadskapitalet utmönstrades, skulle detta inte behöva betraktas som en förlust för samhället. En sådan process innebär ju en genomsnittlig höjning av produktionskapitalets effektivitet och modernitet och följaktligen även en stegring av i detta fall den genomsnittliga bostadsstandarden.

Arbetskraftens rörlighet och anpassning under olika befolkningsförhållanden.

För takten i det ekonomiska framåtskridandet har uppenbarligen förutsättningarna för en ökning av produktionskapitalets effektivitet en stor betydelse, och en central roll spelar därvid näringslivets förmåga att upptaga och omsätta tekniska förbättringar. I de undersökningar som Svennilsson gjort över industriarbetets växande avkastning visas att en positiv korrelation föreligger mellan förändringar i produktion och produktivitet.¹ Den främsta förklaringen till detta samband är att en utveckling mot ökad mekanisering har lättare att slå igenom ju snabbare produktionen växer — den modernaste produktionstekniken blir i regel tillämpad vid en *utbyggnad* av produktionsapparaten och en rationalisering genomföres eljest först då en ersättning och ombyggnad av de gamla anläggningarna aktualiseras. Orsaken till att nya företag, nya fabriker etc. kommer till stånd och sysselsättningen ökas är att söka i en strävan att tillfredsställa en vidgad marknad. Det har ibland

¹) Se Svennilsson, Industriarbetets växande avkastning etc., sid. 238.

hävdats att i en stagnerande befolkning, där den totala sysselsättningen inte kan ökas, skulle möjligheterna för näringslivet att genom en kontinuerlig utbyggnad av produktionsapparaten snabbt tillgodogöra sig ny teknik väsentligt försvagas eller bortfalla. I en sådan argumentering bortser man emellertid från att ur den enskilde företagarens synpunkt finns inte detta hinder för att öka sysselsättningen, eftersom denne kan dra till sig arbetskraft från andra delar av näringslivet. Utmärkande för ett dynamiskt samhälle är ju en sådan kamp mellan framåtgående och vikande produktionsgrenar. Med hänsyn härtill torde inte ett land med stationär befolkning ha nämnvärt svårare att tillgodogöra sig de produktivitetensvinster som är förbundna med ny teknik än ett där befolkningen är växande. Därtill kommer att rationalisering och mekanisering av bestående företag kan komma att forceras, då befolkningstillväxten avtar, eftersom därvid primärt en ökad knapphet på arbetskraft inträder.

Ytterligare ett argument som i detta sammanhang anförts för att utvecklingsförhållandena gestaltar sig ogynnsammare vid en minskad befolkningstillväxt finns att ta ställning till. Sålunda har ofta betonats att minskade tillskott av arbetskraft försvårar en anpassning till ändrade efterfrågeförhållanden i samhället, därför att en minskad progressivitet hos befolkningen medför en sådan ändrad åldersfördelning, att arbetskraftens genomsnittliga rörlighet sjunker. Svennilson har pekat på denna fara, men antyder även att inverkan av en lägre befolkningstillväxt inte inskränker sig härtill.

»... problemet gäller därför, om det råder något samband mellan befolkningsutvecklingen och arbetskraftens rörlighet. Man kan härvidlag ha anledning skilja mellan den inverkan på rörligheten som utövas av nettotillskotten till den produktiva befolkningen, bruttotillskottet i yngre åldrar samt förskjutningar i den produktiva befolkningens åldersfördelning.

Vad gäller nettotillskotten till den produktiva befolkningen eller m. a. o. förändringarna i tillgången på arbetskraft kunde det ju synas, som om det vore av oväsentlig betydelse för arbetskraftens rörlighet om befolkningen vore växande, konstant eller avtagande. Huvudsaken kunde förefalla vara en av sådana tendenser oberoende men med åldern växlande individuell benägenhet hos arbets-

kraften att flytta mellan yrken och orter. Ett studium av arbetsmarknaden under den hittillsvarande industrialiseringsperioden visar emellertid, vilken betydelse själva befolkningstillväxten måste ha ur här diskuterad synpunkt.»¹

Det är nog riktigt att man empiriskt kunnat visa att rörligheten som regel är större i lägre åldersgrupper och att eftersom dessa åldersgruppers relativa andel minskar i en regressiv befolkning arbetskraftens rörlighet tenderar att sjunka. Graden av rörlighet i olika åldersgrupper är dock inte en gång för alla given. Den kan ju, som Svennilson även framhåller, variera från tid till annan, liksom den kan vara olika inom skilda geografiska områden och inom skilda näringsgrenar.

Mer komplicerat är emellertid argumentet, att en nettoökning av den arbetsföra befolkningen skulle vara av speciell betydelse för arbetskraftens rörlighet. Om det implicerar att en viss del av nytillskotten på arbetsmarknaden mer eller mindre automatiskt skulle ta de platser som bli lediga genom den naturliga avgången av arbetskraft och att sedan resten av nytillskotten, alltså nettoökningen, är mer fungibel, blir argumentet mindre realistiskt i samma mån som yrkessuccessionen i den ena eller andra formen blir allt mindre förhärskande på arbetsmarknaden. Man kan nog våga utgå från, att större delen av bruttotillskotten av arbetskraft tenderar att i här diskuterad mening bli »fullt» rörlig. Den minskade rörlighet som skulle bli en följd av den minskande befolkningen skulle sålunda i första hand hänföra sig till *skillnaderna i bruttotillskottens storlek* mellan en stagnerande och en växande befolkning.

Flyttningsbenägenheten är emellertid en funktion, förutom av åldern, även av olika näringsgrenars dragningskraft, och de spänningar, som i fråga om inkomst- och levnadsstandard, socialt anseende etc. föreligger dem emellan, bestämmas primärt av den tekniska och ekonomiska utvecklingen och behöver inte ha något direkt sam-

¹) Sveriges arbetskraft etc., sid. 14.

band med befolkningsutvecklingen. Spänningarna utlöses sedan genom en förskjutning i befolkningens yrkesfördelning. Motsatsförhållandena mellan framåtgående och stillastående näringar har en tendens att skärpas i en regressiv befolkning och kan därmed framkalla en ändrad flyttningsbenägenhet i olika åldersgrupper. Sedan är det en annan sak att frågan om arbetskraftens rörlighet har andra än rent ekonomiska aspekter, att politiska och sociala målsättningar kan sätta bestämda gränser för rörligheten och modifiera de här berörda tendenserna liksom de slutsatser som här dragits; men det är inte därom diskussionen här rört sig.

Några ekonomiska teoretiska synpunkter på
arbetskraftsimport.

När man har att i praktisk politik ta ställning till följderna av en viss förändring i befolkningsutvecklingen uppställer sig ofta den frågan i vad mån det kan vara lämpligt att söka modifiera verkningarna genom att stimulera eller hindra flyttningar till resp. från det egna landet. Att enbart utifrån sådana synpunkter uppställa en målsättning för immigrations- och emigrationspolitiken är dock sällan möjligt, då denna även måste ta hänsyn till sociala och politiska förhållanden utanför det egna landets gränser. För Sveriges del har frågan i dagens läge direkt intresse såväl med hänsyn till den egna befolkningsutvecklingen som till att i det samarbete, som organiserats inom Marshallorganisationens ram, även dryftats planer avsedda att åstadkomma en lösning av Europas arbetskraftsproblem på internationell basis. Eftersom en immigration här närmast är aktuell skall i det följande endast behandlas några skäl som talar för och emot en invandring av arbetskraft. Vidare skall problemet också endast angripas utifrån ekonomiska synpunkter och andra skäl som kan anföras för en politik i den ena eller andra riktningen lämnas å sido.

De överväganden av mer principiell natur som måste göras kan

lämpligen utgå från följande sats. Ur den enskilde företagarens synpunkt föreligger en arbetskraftsbrist så länge de bidrag till det ekonomiska resultatet av företagets verksamhet, som ett tillskott till arbetsstyrkan skulle ge, överstiger ersättningen till de nya arbetarna efter rådande lönenivå. Vid full sysselsättning aktualiseras alltså ur företagarnas synpunkt en arbetskraftsimport så länge arbetets gränsproduktivitet, d. v. s. det bidrag ytterligare en arbetare kan ge till produktionen, överstiger lönen. Eftersom arbetets gränsproduktivitet i denna mening i regel kan antas successivt falla vid en ökning av antalet arbetare finns det alltså vid varje lönenivå en bestämd arbetsstyrka som är optimal för företaget. Föreligger en arbetskraftsbrist i denna mening i ett visst läge kan denna teoretiskt sett alltid hävas om lönenivån höjs tillräckligt mycket relativt till prisnivån.

Ur samhällelig välfärdssynpunkt ställer sig frågan betydligt mer komplicerad. Ser man problemet endast ur »grundbefolkningens» synpunkt uppstår en vinst vid import av arbetskraft så länge det därigenom skapade tillskottet till nationalinkomsten är större än de anspråk den importerade arbetskraften jämte med dem eventuellt följande improduktiv befolkning ställer på tillgången på varor och tjänster. Dessa anspråk bestäms ju av den lön den invandrade arbetskraften betingar sig. Antages att dess lönekrav rättar sig efter de som är vanliga inom landet, kommer den gällande lönenivån att bestämma det pris som grundbefolkningen får betala för en invandring av arbetskraft. Därmed kan man också fastställa storleken av den immigration som ur grundbefolkningens synpunkt är lönande. En optimal invandring erhålles nämligen när överensstämmelse råder mellan arbetets gränsproduktivitet, d. v. s. den sist invandrade arbetarens bidrag till nationalinkomsten, och den ersättning i lön och andra förmåner som utgår. Men därav följer också att om de löner som avgör priset för en invandring av arbetskraft ligger över grundbefolkningens genomsnittliga inkomst, skulle en sänkning av lönenivån leda till att en större invandring blir lönande, då denna

medför en högre levnadsstandard per capita för grundbefolkningen. Detta gäller så länge arbetslönen icke sänks under den genomsnittliga inkomsten i samhället. Förklaringen härtill är givetvis den att grundbefolkningen genom lönesänkningen så att säga betalar ett lägre pris för invandringen av arbetskraft. Detta resonemang har förts under förutsättning att immigrationen begränsar sig till produktiva individer och att *fördelningen* av nationalinkomsten mellan olika samhällsgrupper sker efter delvis andra normer än rent prisbildningsmässiga. Vad arbetarna i grundbefolkningen förlorar genom lönesänkningen skulle de mer än kunna kompenseras för genom inkomstomfördelande åtgärder. Vidare förutsättes att den invandrade arbetskraften konsumerar den alldeles övervägande delen av sin inkomst.

I det föregående har framhållits att ett nödvändigt villkor för att en invandring av arbetskraft skall vara lönande är att tillskottet till nationalinkomsten nu och i framtiden blir större än tillskottsbefolkningens konsumtion. Men detta är icke en tillräcklig förutsättning. Hänsyn måste därutöver tagas till de investeringar i produktionsanläggningar, bostäder etc. som en invandring aktualiserar. Dessa investeringar kommer ju att ta i anspråk en del av det investeringsutrymme som grundbefolkningen genom sitt sparande skapar. Användningen av detta utrymme för tillskottsbefolkningens behov måste ge en snabbare framstegstakt i fråga om levnadsstandardens ökning än om det hade utnyttjats för att öka kapitalutrustningen per individ inom grundbefolkningen. Detta är alltså ett strängare villkor än det föregående. Samtidigt gäller också att ju mindre investeringar, som krävs för att tillskottsbefolkningen effektivt kan sysselsättas, desto starkare blir under i övrigt lika förhållanden motiven för en arbetskraftsinvandring under en högkonjunktur, och ju större del av sina investeringar tillskottsbefolkningen finansierar genom eget sparande, desto mindre anspråk ställer de på grundbefolkningens kapitalbildning.

Sammanfattningsvis framgår av det förda principiella resonemanget att man för att fälla ett omdöme om lämpligheten av en invandring av arbetskraft i en konkret situation måste ta hänsyn till ett flertal faktorer, såsom antalet improduktiva som följer med tillskottet av produktiv befolkning, den immigrerande arbetskraftens löneanspråk liksom dess konsumtionsbenägenhet, och de investeringsbehov som direkt sammanhänger med befolkningstillskottet. Slutsatserna kommer slutligen också att variera allt eftersom arbetskraftstillskottet avses bli endast temporärt eller om det varaktigt skall inlemmas i befolkningsstocken. Så mycket framgår dock redan här av den genomförda förenklade analysen att en brist på arbetskraft i företagarnas mening, vilken som regel är en indikator på att arbetets gränsproduktivitet åtminstone tillfälligtvis ligger över reallönen i olika näringsgrenar, icke är en tillräcklig motivering för en invandring av arbetskraft. Men omvänt gäller också att jämvikt på arbetsmarknaden inte kan anföras som generellt skäl emot en immigration. Relationen gränsproduktivitet-arbetslön kan ju förändras och därmed »utrymme» skapas för en invandring av arbetskraft, som ur allmän välfärdssynpunkt är motiverad.

Befolkningsutveckling och samhällsekonomi i 1950-talets Sverige.

Vad innebär nu de här framförda synpunkterna, tillämpade på förhållandena i Sverige, som dessa kan antas gestalta sig under 1950-talet? Som bekant kännetecknades befolkningsutvecklingen i vårt land under tiden mellan världskriget av en betydande nedgång i födelsetalen. Den minskade tillväxt i befolkningen som därav följde kom dock först under 1940-talet att inverka på produktionsförhållandena genom sjunkande tillskott av individer i produktiv ålder. Återverkningarna därav på investeringsverksamheten som ju bort

visa sig i en minskad efterfrågan på bostäder och i en lägre utbyggnadstakt av produktionskapitalet motverkades till viss del av en mycket markant stegring av giftermålsfrekvensen, vilket skärpte kraven på olika förnödenheter som är förbundna med familjebildningen. Med den ökade familjebildningen följde en kraftig uppgång av födelsetalen och på så sätt uppkom den för 1940-talet karakteristiska, urnformade befolkningspyramiden, i vilken en regressiv och en progressiv befolkningsutveckling förenas på ett ur levnadsstandardsynpunkt temporärt olyckligt sätt. Dessa förhållanden kan, även om födelsetalen troligen kommer att visa en nedgång, väntas bli bestående till senare hälften av 1950-talet, då de stora årskullarna från 1940-talets början efter hand uppnår produktiv ålder. De förskjutningar inom den totala befolkningen som försiggått sedan 1930 och som kan antas ske fram till 1960 belysas av följande tal för de olika åldersgruppernas relativa storlek (‰).

Ålder	1930	1940	1945	1950	1955	1960
0—15	248	204	216	237	257	238
16—65	660	702	685	662	638	651
65—w	92	94	99	101	105	111
	1000	1000	1000	1000	1000	1000

Som förut framhållits försvårar en sådan utveckling möjligheterna att bibehålla en oförändrad eller en i samma takt som tidigare stigande inkomst per capita.

Betingelserna härför kan även av ett annat skäl synas undergå en försämring under 1950-talet. Den starka expansionen av industri och andra stadsnäringsar har ju hittills gått jämsides med en tillväxt av befolkningen och/eller en överflyttning från jordbruket till »stadsnäringsarna». Sådana förskjutningar i befolkningens fördelning på olika näringar innebär ofta som ovan antytts för samhället i dess helhet en höjd genomsnittlig avkastning per produktiv individ i den mån befolkningen därigenom i ökad utsträckning kunnat sysselsättas i produktion, där arbetskraften samarbetar med en större

och effektivare kapitalutrustning. Inkomsten per capita har också kunnat stiga snabbare i den mån dylik produktion erhållit större vikt i samhällsekonomin, eftersom möjligheterna till fortgående tekniska förbättringar i allmänhet är särskilt lokaliserade till den kapitalkrävande industriella produktionen. Det bör emellertid betonas, att överflyttningsvinster ej uppstår för samhället vid varje relativ ökning av sysselsättningen i mer kapitalkrävande produktion. En överflyttning av arbetskraft från en näring till en annan bör få fortgå endast så länge värdet av produktionsbortfallet på ett område mer än uppväges av värdet av produktionstillskottet på en annan.

Nu föreligger det skäl som talar för att den överflyttning från jordbruk till industri som karakteriserat de sista årtiondena varken kan eller bör fortsätta så mycket längre och i varje fall inte i samma omfattning. För det första kommer »överflyttningsvinsterna» att successivt minska. Nedgången av jordbruksbefolkningen har gått så långt att om man tänkte sig, att avflyttningarnas totala omfattning bleve lika stor som under det gångna decenniet, skulle detta efter hand kunna medföra en betydande absolut nedgång av jordbruksproduktionen. Därmed skulle ur levnadsstandardsynpunkt viktiga behov tendera att eftersättas, samtidigt som de produktionsökningar som kan ske inom industri och servicenäringar tenderar att rikta sig mot mindre angelägna behov. Den möjlighet som utrikeshandeln skapar att indirekt kompensera en minskad produktion av en vara med ökad produktion av en ur behovssynpunkt helt annan vara förändrar icke på något avgörande sätt dessa tendenser.

Men, för det andra, även om man kan hävda, att vinster alltså kan erhållas genom överflyttning mellan jordbruk och stadsnärningar, finns det sociala och psykologiska hinder mot att genomdriva den. I viss mening skulle sålunda betingelserna för det ekonomiska framåtskridandet i samhället te sig något sämre under 1950-talet än tidigare.

Hur ställer sig nu förslaget om att genom en invandring av arbetskraft söka kompensera den i här antydda avseenden försämrade befolkningssituationen? De motiveringar som anförts därför har huvudsakligen följt två linjer. Dels har man hävdat att genom en ökning av den produktiva befolkningen skulle en motvikt erhållas till de stigande åldersgrupperna i icke arbetsför ålder. Tankegången skulle alltså drastiskt kunna uttryckas så att det vore fördelaktigt, om landet kunde få ett större eller mindre tillskott av personer i produktiv ålder som kunde hjälpa till att försörja det ökande antalet barn och åldringar. Dels har man velat påvisa, att en utebliven befolkningsökning utgör ett hinder för att tillvarata alla våra möjligheter till ekonomisk expansion, snabbt ekonomiskt framåtskridande och en höjd levnadsstandard. Rent allmänt bottnar denna senare motivering för en invandring av arbetskraft i den föreställningen att ett tillskott till befolkningen i produktiv ålder ökar möjligheterna att upprätthålla sysselsättningen, att utnyttja ny teknik samt att den förbättrar ekonomiens anpassningsförmåga i olika avseenden. De kritiska kommentarer som förut gjorts till en sådan uppfattning skall inte här upprepas, men den allmänna tes som denna kritik kan sägas utmyнна i, nämligen att verkningarna av en befolkningsförändring endast kan förutsägas, om man äger kännedom om övriga utvecklingsbestämmande faktorer, gör det befogat att behandla några av dessa. Det synes sålunda berättigat anta att det framtida investeringsutrymme, som kan väntas bli tillgängligt med rådande konsumtionsbenägenhet, inte blir outnyttjat alldeles oavsett befolkningsutvecklingen. För en sådan uppfattning talar de stora akuta investeringsbehov, som föreligger inom såväl den statliga som privata sektorn i samhällsekonomin. Ett uteblivet tillskott av produktiv befolkning kommer därför ej att utgöra någon nackdel ur samhällelig synpunkt, om man endast betraktar problemet utifrån möjligheterna att upprätthålla sysselsättningen. Återstår då den vida intressantare frågan om en invandring genom sina andra förmodade

verkningar kan tänkas förbättra utsikterna till ett snabbare fram-
åtskridande och en höjning av den genomsnittliga levnadsstandar-
den. Några reflexioner härtill skall direkt anknytas till den tidigare
förda principiella diskussionen.

Den första fråga som inställer sig är vilken ökning av national-
produkten som en invandring av arbetskraft av viss storlek kan ge
upphov till. Som en indikator på att stora resultat skulle kunna vän-
tas kan den högt uppdrivna långt ifrån tillfredsställda efterfrågan
på arbetskraft användas. Som tidigare utförts, utgör emellertid fö-
rekomsten av en arbetskraftsbrist, i den meningen att företagarna
vid gällande löner önskar anställa mer folk än som finns att tillgå,
ingen tillräcklig motivering för en invandring av arbetskraft. Men
den aktuella arbetskraftsbristen har en mer teknisk sida, i det att
det vid rådande full sysselsättning finnes fullgod produktionsutrust-
ning som delvis står outnyttjad. Den kan då sägas vara ett uttryck
för att produktionsapparaten byggts ut för mycket i förhållande till
arbetskraftstillgångarna och att sålunda en i viss mån »felaktig» in-
riktning av investeringarna ägt rum under tidigare år. Emellertid
kräver ett dylikt uttalande vissa kvalifikationer. Det ligger ju i ut-
vecklingens natur att oavsett befolkningsutvecklingen vissa delar av
näringslivet byggs ut och att den ökade sysselsättning, som därvid
krävs, möjliggöres genom att andra produktionsgrenar går tillbaka
och släpper ifrån sig arbetskraft. Denna omvandlingsprocess möter
emellertid trögheter av olika slag; den typ av arbetskraft som de ex-
panderande produktionsgrenarna behöver är inte alltid densamma
som de kontraherande friställer, arbetskraftsbehovet uppstår ej all-
tid på de platser där tillgången ökar, den lönedifferentiering som
skulle utgöra ett incitament för arbetskraften att byta sysselsättning
kommer ej heller till stånd o. s. v. Därtill kommer att en inflations-
artad högkonjunktur är ägnad att sätta relativt tillbakagående in-
dustrier i stånd att bättre än eljest hålla kvar arbetskraften, något
som särskilt vid en bedömning av dagens arbetskraftsbrist bör beto-

nas. I den mån dylika tröghetsmoment åtminstone på kort sikt måste betraktas som utslag av vårt samhälles aktuella ekonomiska och sociala situation, samt då produktionskapaciteten på olika områden sålunda byggts ut för en större arbetsstyrka än som kan rekryteras inom landet, är det sannolikt att en invandring av arbetskraft för att fylla de obesatta arbetsplatserna, vilka för närvarande ofta återfinnas i de senast utbyggda och modernaste anläggningarna, skulle skapa ett betydande tillskott till nationalinkomsten. Detta åstadkommes inte minst därigenom att det förbättrade utnyttjandet av produktionskapitalet medför en ökad produktivitet även för den inhemska arbetskraften. En grov överslagskalkyl synes också peka mot att produktionstillskottet blir större än de anspråk för löpande konsumtion som den immigrerade arbetskraften ställer på tillgången av varor och tjänster. Härvid har förutsatts att tillskottsarbetskraften betingar sig samma lön som den inhemska och att dess konsumtionsbenägenhet i stort sett är densamma som de inhemska löntagarnas. En negativ faktor att beakta är dock att ett hävande av arbetskraftsbristen i expanderande produktionsgrenar genom en invandring av arbetskraft är ägnat att minska trycket på tillbakagående företag och sålunda fördröja en utmönstring av dessa mindre effektiva företag.

Förekomsten av outnyttjad produktionsutrustning gör vidare att en invandring av arbetskraft ej medför några mer omfattande behov av investeringar i produktionsanläggningar. Däremot ställer befolkningstillskottet anspråk på investeringar i konsumtionskapital, framför allt bostäder och därmed sammanhängande anläggningar. Denna ofta framförda olägenhet vid en invandring av arbetskraft har onekligen en viss vikt i dagens läge, karakteriserad av bostadsbrist och hård konkurrens om investeringsutrymmet. Behovet av bostäder i samband med en invandring av arbetskraft blir bl. a. beroende av hur stor improduktiv befolkning som följer med den produktiva, vilka orter arbetskraften i första hand dras till liksom av den bostadsstandard som kräves. I den mån man endast syftar till

en temporär arbetskraftsimport, är det sannolikt att tillskottet av improduktiv befolkning blir relativt litet, liksom att de erforderliga bostäderna kan anskaffas till relativt låga kostnader.

I avsaknad av konkreta undersökningar av storleken och arten av den aktuella arbetskraftsbristen och av de produktionsökningar, som skulle kunna erhållas genom att häva denna, liksom av övriga relevanta faktorer, är det svårt att väga olika tendenser mot varandra. Mycket synes dock tala för att en lämpligt avvägd invandring av arbetskraft av temporär natur och syftande att möjliggöra ett effektivt utnyttjande av redan utbyggda anläggningar skulle innebära en nettovinst för folkhushållet såväl på kort som lång sikt.

Betydligt mer avvaktande måste man ställa sig till förslag om att åstadkomma en systematisk immigration under en följd av år i syfte att erhålla de kontinuerliga tillskott till den produktiva befolkningen som vår egen demografiska utveckling ej längre skapar. Här tränger sig frågan om det ur grundbefolkningens synpunkt effektivaste sättet att utnyttja det begränsade investeringsutrymmet i förgrunden. Medan motiveringen för den ovannämnda begränsade och tillfälliga invandringen utgår från att redan gjorda investeringar bundits i anläggningar som kräver ett tillskott av arbetskraft som inte på relativt kort sikt kan göras tillgänglig inom landet, så har man ju helt andra möjligheter att vid inriktningen av de framtida investeringarna ta hänsyn till arbetskraftsläget. Det förefaller icke vara bevisat och knappast ens sannolikt att de investeringsmöjligheter som i framtiden kan komma att stå till buds ej i sin helhet skulle kunna användas för modernisering, effektivisering och rationalisering av landets produktionsapparat utan samtidig ökning av den totala sysselsättningen. Det väsentliga i tankegången är att en dylik inriktning av investeringarna sannolikt ger en minst lika hög framstegstakt som vid en extensiv investeringsverksamhet, d. v. s. vid arbetskraftskrävande utvidgningar av landets produktionspotential. Eller med andra ord att tillräckliga skäl ur det ekonomiska framåtskridandets synpunkt inte synes föreligga för att näringslivet som hel-

het bör inställa sig på en expansion, som fordrar en ökning av den *totala* sysselsättningen.

Detta innebär icke att nyanläggningar och sysselsättningsökningar måste hindras inom olika företag och produktionsgrenar i näringslivet, blott att dessa bör möjliggöras genom en inskränkning av sysselsättningen i mindre effektiv produktion och utmönstring av föråldrad produktionsutrustning. Resonemanget vilar bl. a. på den förutsättningen att de tröghetsmoment, som enligt vad ovan antytts hindrar en smidig anpassning av den tillgängliga arbetskraften efter näringslivets behov, framför allt gör sig gällande på kort sikt men på längre sikt kan övervinnas och sålunda ej får betraktas som oföränderligt givna förhållanden. Detta innebär vidare att en framskjuten men ej omöjlig roll tilldelas den ekonomiska politiken, lönesättningen och andra arbetsmarknadspolitiska åtgärder, då det gäller att skapa erforderliga incitament för arbetskraften att gå till de områden där den bäst behövs.

Det måste avslutningsvis betonas, att de åsikter, som här framförts i fråga om den framtida invandringspolitiken, måst bygga på bedömningar av ganska subjektiv karaktär. Dessutom har endast uteslutande ekonomiska synpunkter lagts på problemet. Det är ju uppenbart här, liksom i fråga om den övriga ekonomiska politiken, att andra synpunkter — sociala, psykologiska, försvars- och utrikespolitiska — måste få göra sig gällande, innan ett avgörande i den ena eller andra riktningen fattas. Särskilt avseende måste måhända under den närmaste tiden fästas vid den europeiska arbetskraftsfrågans behandling inom de internationella ekonomiska organisationer, till vilka vårt land anslutit sig. Det är icke omöjligt, att vi genom att öppna våra gränser för utländsk arbetskraft kan bidra till en allmän höjning av den europeiska ekonomiens effektivitet och de europeiska folkens levnadsstandard, av vilket vi själva direkt och indirekt skulle kunna draga stora fördelar.

Arbetstidens förkortning under hundra år

Av Gunnel Uhler

Alltsedan mitten av 1800-talet har industrialiseringen, såväl i vårt land som i många andra länder, medfört en mycket kraftig och i stort sett oavbruten höjning av industri- och jordbruksproduktionen liksom också en väldig expansion av utrikeshandeln. Man brukar säga, att detta möjliggjort en fortgående höjning av levnadsstandarden för alla folkgrupper. Den allmänna innebörden av denna standardhöjning torde stå klar, men då det gäller att närmare precisera vad som menas härmed, är det nödvändigt att se utvecklingen ur olika synpunkter, och först och främst måste man diskutera och differentiera begreppet levnadsstandard.

Det man kanske i första hand tänker på, när man talar om levnadsstandard, är den konsumtion, som kan upprätthållas vid ett visst inkomstläge, utan att någon kapitalförtäring äger rum. Det vanligaste och statistiskt sett minst svårbegripbara måttet på levnadsstandard i denna mening ge löntagarnas reallöner, som man beräknar med hjälp av penninginkomsterna och levnadskostnadernas förändringar. I och för sig är reallöneutvecklingen inte någon fullgod mätare på den möjliga konsumtionsstandarden i landet, alldeles fränsett att den inte täcker hela folket och att stora svårigheter alltid äro förknippade med beräkningen av levnadskostnaderna. Man behöver ju här bara tänka på att skatterna å ena sidan borde frånräknas, så att man finge reallönen efter skatt, medan de s. k. offentliga tjänsterna — sjukhusvård, samhällssanitära anordningar, polis-

makt etc. — som löntagarna i gengäld erhålla men som inte medräknas i reallönen, borde läggas till. Denna räkneoperation stöter emellertid på mycket stora principiella och statistiska svårigheter. Visserligen kan man få en uppskattning av levnadsstandarder genom att beräkna nettonationalinkomsten per capita, där man alltså får med de offentliga tjänsterna, men i gengäld är det omöjligt att fördela dessa offentliga tjänster på löntagarna. En ännu större svårighet ligger emellertid däri, att man på grund av bristen på statistiskt material och annan information inte är i stånd att beräkna nettonationalinkomsten. Men även om reallöneutvecklingen endast säger en del av sanningen, bör den dock möjliggöra en någorlunda god approximation till den del av levnadsstandardhöjningen, som ligger i en höjd konsumtionsstandard. Vill man bara ge en mycket grov uppskattning på denna punkt av vad som skett i Sverige under de hundra år, som förflutit sedan industrialismens första egentliga framträdande, kan man konstatera, att levnadsstandarder i denna mening för löntagarna inom industrien numera ligger åtminstone 4 gånger så högt som för 100 år sedan. Anmärkningsvärt är att denna utomordentliga höjning i stort sett försiggått i mycket jämn takt.

Arbetstidsförkortningen viktig faktor i standardhöjningen.

Emellertid kan man, när man talar om levnadsstandardens höjning, givetvis också tänka på den mindre svett och möda, som präglat arbetet efter hand som industrialiseringen fortskridit. Här kan man tänka på själva den fysiska ansträngning arbetet kräver och på arbetsförhållandena, arbetsplatsens karaktär och utseende m. m., men också på antalet arbetsdagar och på arbetstidens längd och förläggning under dygnet. I det förstnämnda hänseendet har under de gångna hundra åren, och alldeles särskilt då under senare

årtionden, synnerligen stora framsteg gjorts. På denna punkt är det emellertid knappast möjligt att ens på ett ungefär ge ett kvantitativt mått på levnadsstandardens utveckling. Frågan skall därför i det följande lämnas därhän. När det gäller att mäta förkortningen av arbetstiden, och därmed fritidens ökning, äro möjligheterna att ge ett kvantitativt mått däremot principiellt rätt goda. De praktiska, statistiska svårigheterna äro dock stora. I själva verket finns det ingen möjlighet att få fram ett i alla hänseenden fullt jämförbart och något så när representativt material för hela det industriella seklet 1850—1950. Men då denna sida av det svenska folkets levnadsstandardhöjning vanligen brukar komma något i skymundan vid diskussionen av hithörande frågor, är det anledning att försöka få fram en i stora drag god, om ock rätt rapsodisk bild. Detta så mycket hellre som diskussionen om den framtida standardhöjningen i ett land som Sverige säkerligen i allt högre grad kommer att röra sig, förutom om arbetsförhållandena, just om arbetstidens längd. Särskilt de gångna efterkrigsårens diskussion liksom den just nu aktuella har gett en tydlig fingervisning härom.

Av intresse vore till en början att jämföra alla yrkeskategorier inom vårt näringsliv, således förutom olika grupper av industriarbetare även jordbruksarbetare, tjänstemän m. fl. Den överflyttning av arbetskraft från jordbruk till industri, som skett under industrialiseringen, skulle nämligen utvisa en viss arbetstidsförkortning för näringarna sammanslagna, oavsett om en förkortning ägt rum inom grupperna var för sig. Anledningen är, att arbetsförhållandena för industriarbetare genomgående varit gynnsammare. Tyvärr är det på grund av bristen på statistiskt material omöjligt att göra någon som helst jämförelse, eftersom tillförlitliga och representativa uppgifter om arbetstiderna inom jordbruk och handel över huvud taget inte finnas.

Håller man sig till industriarbetarna kan man, med hjälp av specialundersökningar och viss löpande offentlig statistik och för

senare år med hjälp av kollektivavtalsbestämmelser, åtminstone i stora drag följa förändringarna i arbetstidens längd samt därmed sammanhörande faktorer som t. ex. semesterförhållanden och sön- och helgdagsarbete.¹ När det gäller arbetstidens längd, bör det emellertid å ena sidan skiljas mellan den arbetstid, som lagen föreskriver och som i enlighet härmed fastställs i kollektivavtalen, och å andra sidan den faktiska arbetstiden, som visserligen i stort sett överensstämmer med kollektivavtalens bestämmelser men som givetvis varierar individuellt på grund av övertid m. m. Vad som i detta fall är av intresse, är den ordinarie normalarbetstiden. Här får man nöja sig med de uppgifter, som avse den genomsnittliga arbetstiden per arbetare, och se till att dessa representera år då det inte rådde några extrema förhållanden på arbetsmarknaden. Man måste vidare skilja mellan den ordinarie arbetstiden per år, vecka och dag. Veckoarbetstiden bestäms ju inte enbart av den ordinarie dagliga utan påverkas av lördags- samt sön- och helgdagsarbetets omfattning, och när man övergår till den årliga arbetstiden bestäms denna dessutom av semesterförhållanden.

Den följande framställningen är ett försök att registrera den faktiska arbetstidsförkortningen under olika perioder och inom olika

¹ I *Wages, Cost of Living and National Income in Sweden 1860—1930* (University of Stockholm, 1933) finns en uppskattning av arbetstidens längd inom olika näringsgrenar fr. o. m. omkring år 1860 och fram till första världskriget. Under perioden 1900—1920 gjordes två omfattande undersökningar rörande arbetstidens längd inom industri och hantverk, nämligen: *Arbetstidens längd inom industri och handverk i Sverige* (Arbetsstatistik A:10) och *Arbetstiden inom industri och handverk m. m. i Sverige vid år 1917* (SOU 1920). Uppgifterna i den förra publikationen avse huvudsakligen år 1905. Sedan slutet av 20-talet finns i den *fortlöpande lönestatistiken* uppgifter över antalet arbetstimmar inom industrien, som avse medelantalet arbetstimmar per år och arbetare. De utgöra alltså inget verkligt uttryck för vad man kan kalla normalarbetstiden. Variationerna i arbetstidens längd kunna vara ett uttryck dels för växlingarna i övertidsarbetets längd och dels för sysselsättningens storlek. På grund av redovisningssättet komma siffrorna närmast att avse sådana arbetare, som varit sysselsatta under hela året eller den del därav som företaget varit i gång.

sysselsättningsområden. Vidare antydes några huvudpunkter i arbetstidslagstiftningen. En fråga av stort intresse är givetvis denna lagstiftnings betydelse för den utveckling, som ägt rum. Frågan har emellertid här inte diskuterats, då den ställer stora krav på en ingående analys av händelseförloppet.

Perioden 1850 — 1900.

Det första förslaget till laglig begränsning av arbetstidens längd framfördes i Sverige redan i mitten på 1800-talet, och liknande förslag framkommo sedan med jämna mellanrum under hela århundradet. Under denna tid väckte frågan dock föga uppmärksamhet och blev under sista hälften av århundradet knappast av någon större betydelse. Både en facklig och en politisk arbetarrörelse uppkom under denna tid. Fackföreningsrörelsen, som börjat organiseras på 1870-talet, hade bl. a. som mål en normalarbetsdag, men detta ansåg man sig inte kunna genomdriva, förrän den allmänna rösträtten genomförts. Fram till sekelskiftet var 10-timmarsdagen det mål man uppsatte.

Det är mycket svårt att uppskatta arbetstidens längd under denna tid inom olika industrigrenar.¹ Ett försök skall dock göras att uppskatta arbetsdagens och arbetsveckans längd åtminstone inom några av dessa. Vid järnverken var produktionen av en mycket heterogen karaktär, och antalet arbetstimmar varierade anmärkningsvärt mycket mellan olika sysselsättningsformer. Den största delen av arbetet utfördes som styckarbete. Endast för den del, som utfördes på timlönbasis, kan arbetstidens längd uppskattas. Vid masugnarna pågick produktionen i två alternerande skift, för det mesta 8 timmar åt gången. Arbetsdagen uppgick i genomsnitt oftast till 12 timmar och arbetsveckan till 72 timmar, i de fall då söndagsarbete förekom ända till 84 timmar. Detta pågick i många fall ända fram till

¹) Uppgifterna om arbetstidens längd avse i den följande framställningen nettoarbetstiden, d.v.s. arbetstiden exklusive raster.

8-timmarsdagens genomförande, men en del järnverk övergingo redan på 90-talet till 3-skiftssystemet, och arbetsveckan uppgick i dessa fall till 48 timmar och 56 timmar, då söndagsarbete förekom. Arbetstiden för arbetare som inte arbetade i skift varierade något annorlunda. Här pågick arbetsdagen till dess att dagens uppgifter voro slutförda, och följaktligen varierade den individuella arbetstiden avsevärt. För metallmanufaktur- och verkstadsindustrin finnas inga exakta data angående antalet arbetstimmar. En uppskattning av genomsnittliga antalet arbetstimmar per vecka anges nedan för vissa år.

År	timmar per vecka
1860	70.0
1870	68.4
1880	66.5
1890	64.0
1900	60.6

Också inom trävaruindustrin förekom en betydande förkortning av arbetsdagens längd. Under perioden 1865—85 kunde detta delvis tänkas bero på en övergång från arbete i enkla skift på 12 timmar per dag till dubbla skift, där den dagliga arbetstiden uppgick till 10—10½ timmar. Vidare förlades så småningom en del av arbetet inom industrigrenen i fråga till vinterhalvåret, och detta bidrog till förkortad arbetstid under högsäsongen. En uppskattning av antalet arbetstimmar per dag vid sågverken ger följande resultat:

År	timmar per dag
1865	11.7
1870	11.5
1880	11.1
1890	11.0
1900	10.3

Inom trämassa- och pappersmassaindustrierna och pappers- och grafiska industrien, som voro typiska skiftarbetsindustrier, skedde inte övergången till kortare arbetstid lika kontinuerligt som i de

två föregående fallen. Utvecklingen inom textilindustrin fortgick återigen mer kontinuerligt, och man övergick här så småningom från en arbetstid på mellan 11 och 12 timmar till 10 timmar per dag omkring år 1890.

Några reduktioner av lördagsarbetstidens längd av större betydelse förekommo inte före sekelskiftet. För de arbetare, som inte hade söndagsarbete, kom följaktligen arbetsveckans längd att i stort sett överensstämma med den dagliga arbetstiden multiplicerad med 6. Sön- och helgdagsarbete förekom mest inom de industrier, där produktionen på grund av sin art måste pågå kontinuerligt. Semesterledighet förekom mycket sällan och endast för ett litet fåtal av arbetarna.

Perioden 1900 — 1919.

Den politiska arbetarrörelsen, som 1889 organiserades i socialdemokratiska arbetarpartiet, upptog på sitt program bl. a. 8 timmars maximal arbetsdag (48-timmarsvecka) och förbud mot natt- och söndagsarbete utom i särskilda lagbestämda undantagsfall. Från början av århundradet och fram till 8-timmarsdagens genomförande 1920 kom arbetstidens begränsning att vara en politisk stridsfråga av stor vikt.

Arbetstiden förkortades under denna tid, men förändringarna voro inte alltför vittgående. De största arbetstidsinskränkningarna åstadkommos mellan 1917 och 1920 och särskilt genom kollektivavtalsbestämmelserna av åren 1918 och 1919. Förändringarna åskådliggöras enklast i tabellform.

För samtliga industriarbetare

År	Ordinarie daglig arbetstid i genomsnitt	Ordinarie arbetstid på lördagar i genomsnitt	Genomsnittlig veckoarbetstid
1905	10	9	59.5
1917	9.7	7.4	56.4
1919			54.7

Av ovanstående framgår, att inskränkningen av lördagsarbetstiden mellan 1905 och 1917 är mest markant. Vad veckoarbetstiden beträffar kan man iaktta en tydlig koncentration kring 60 timmar år 1905 och 57 timmar 1917. Minskningen i arbetstiden mellan 1917 och 1919 är av relativt större betydelse, och detta kan kanske betraktas som en viss förberedelse för 8-timmarsdagen. Arbetstiden per vecka och dag för de skilda industrigrenarna erhålles ur nedanstående tabell. Då uppdelningen på industrigrenar år 1905 skiljer sig en del från den år 1917 och 1919, kunna uppgifterna bara betraktas som approximativa. Siffrorna för 1919 avse inte ett så stort material som vid 1905 och 1917 års undersökningar.

Veckoarbetstid i genomsnitt											
År	Malm- bryt- ning	Metall- och maskin- industri	Jord- och sten- industri	Trä- industri	Pappers- och trä- massa- industri	Grafisk och pappers- industri	Livs- medels- industri	Textil- industri	Läder- industri	Ke- misk- teknisk industri	Kraft- och belysn.- verk
1905	50.4	{ 58.4 57.7	59.5	59.7	63.9	53.4	62.0	{ 58.5 60.0	59.5	59.4	60.1
1917	49.0	55.9	56.0	56.9	61.8	51.8	59.3	56.3	54.8	56.6	57.5
1919		53.6	54.4	55.3	54.4		56.1	56.1	54.4	55.7	53.6
Daglig arbetstid i genomsnitt											
1905	8.5	10.0	9.9	10.1	10.6	9.1	10.1	{ 9.9 10.3	10.0	10.0	9.7
1917	8.3	9.8	9.6	9.9	10.3	9.1	9.8	9.8	9.6	9.7	9.4

Perioden efter 1920.

I och med 8-timmarslagen av år 1919 förkortades arbetstiden väsentligt för flertalet industriarbetare. Fr. o. m. 1920 begränsades nu arbetsveckan till 48 timmars ordinarie veckoarbetstid, och vid sidan härav utfärdades bestämmelser för det antal overtimmar, som fick uttagas. Enligt kollektivavtalen fördelas den ordinarie arbets-

tiden vanligtvis på 8½ timme under söckendagar och 5½ timme under lördagar.

För den ordinarie arbetstiden per dag och vecka finns i fortsättningen inga uppgifter. Givetvis har arbetstiden för den fullt sysselsatte arbetaren i stort sett följt de i kollektivavtalen stipulerade bestämmelserna, men antalet övertidstimmar måste ha varierat. Lönestatistiken anger såsom förut nämnts endast medelantalet arbetstimmar per år och arbetare. Den med ledning av dessa uppgifter beräknade dagliga arbetstiden uppgår genomgående till 8 timmar.

Efter 1920 har det inte i någon större utsträckning varit fråga om en allmän förkortning av den dagliga arbetstiden, utan ansträngningarna ha i stället varit inriktade på en förkortning för vissa arbetargrupper, t. ex. gruvarbetare och skiftarbetare. Samtliga kategorier av industriarbetare ha dessutom eftersträvat och eftersträva alltjämt en utökning av semestertidens längd.

Arbetstidsförkortningen för skiftarbetare och gruvarbetare.

Den moderna tekniken har medfört, att det inom vissa produktionsområden är nödvändigt, att arbetet pågår dygnet runt. Särskilt är så fallet inom malmförädlingsindustrien, trämassaindustrien och pappersindustrien samt kemisk-tekniska industrien. Arbetet uppdelas här på skift, d. v. s. arbetarna uppdelas på två eller flera arbetslag som avlösa varandra. Ursprungligen var arbetet uppdelat på endast två skift, och medeltalet arbetstimmar per dygn och arbetare uppgick sålunda till 12 timmar. År 1905 utgjorde antalet skiftarbetare 12,5 % av totalantalet arbetare inom industrien, men inom malmförädlingsindustrien över 50 % av totalantalet. För

63,1 % av skiftarbetarna var arbetet anordnat i två skift per dygn, och för flertalet av dessa uppgick skiftets längd till 12 timmar, d. v. s. arbetet fortgick dygnet runt. I andra fall uppdelades arbetet i tre skift på två lag på så sätt att arbetstiden vartannat dygn uppgick till 16 timmar och vartannat till 8 timmar, dock aldrig mer än 8 timmar i följd. Endast ett fåtal av skiftarbetarna, 9,5 %, arbetade i tre skift på tre lag, och dessa hade en genomsnittlig arbetsdag av 8 timmar. Skiftarbetet visade de närmaste åren en tendens att öka i omfattning och år 1917 utgjorde antalet skiftarbetare 13,2 % av totalantalet. Samtidigt minskade emellertid arbetstidens längd. 12-timmarsskiftet blev av allt mindre betydelse och för 19,5 % av hela antalet skiftarbetare uppgick den genomsnittliga arbetstiden till 8 timmar, en betydande förbättring sedan 1905, då motsvarande procenttal var 9,8. Efter arbetstidslagens genomförande befanns, att skiftarbetarnas arbetstid var avsevärt längre än dagarbetarnas. Enligt lagen fingo nämligen vissa medgivanden göras angående utsträckning av arbetstiden, där detta ansågs av behovet påkallat. Så småningom åstadkom detta opposition från arbetarhåll, vilket gjorde, att arbetstiden också för skiftarbetarna efterhand minskades till maximalt 48 timmar per vecka. Under senare år har i allt större utsträckning framställts krav på ytterligare förkortning av arbetstiden för treskiftsarbetarna. För gruvarbetarna har nu 40-timmarsveckan allmänt genomförts, och näst denna arbetarkategori har man ansett, att treskiftsarbetarna äro i störst behov av en arbetstidsförkortning. Även om man på vissa håll genomdrivit en sådan, har man ännu inte ansett sig kunna genomföra en lagstadgad förkortning.

Semestertidens förlängning.

Industriarbetarnas semesterförmåner äro en relativt ny företeelse. År 1908 voro endast 14.462 eller 5,7 % av alla kollektivavtalsberörda arbetare genom avtal tillförsäkrade semester. År 1919 upp-

gingo motsvarande tal till 133.403 och 43 % och vid årsskiftet 1920/21 till 321.333 eller 76,3 %. Särskilda villkor för att erhålla semester uppställdes i kollektivavtalen, och i verkligheten uppfyllde långt ifrån alla arbetare villkoren. Vid årsskiftet 1936/37 voro 614.028 arbetare eller 74,7 % berörda av semesterbestämmelser. Att den procentuella andelen minskat, beror på att kollektivavtalsbeståndet kommit att omfatta flera yrkesgrupper, däribland en del säsongarbetare, för vilka semesterbestämmelser inte ingå i avtalen. Nedanstående tabell visar hur stor procentuell andel av de avtalsberörda arbetarna inom olika industrigrupper, som haft semester 1936/37.

1. Malmbrytning och metallindustri	99,9 %
2. Jord- och stenindustri	78,9 »
3. Trävaruindustri och skogshantering	39,5 »
4. Pappers- och grafisk industri	99,9 »
5. Livsmedelsindustri	99,3 »
6. Textil- och beklädnadsindustri	99,8 »
7. Läder-, hår- och gummivaruindustri	99,8 »
8. Kemisk-teknisk industri	99,8 »
9. Byggnadsindustri	19,7 »

Semestertidens längd var tidigare bestämd till 4 dagar för den egentliga storindustrien. År 1935 ändrades bestämmelserna, med början inom den mekaniska verkstadsindustrien, så till vida att semestern skulle omfatta den kalendervecka, då midsommarafton inföll. Antalet semesterdagar med lön uppgick härigenom till 5 dagar. För åtskilliga andra grupper ändrades kollektivavtalsbestämmelserna på motsvarande sätt. Under vissa betingelser utökades semesterns längd; så t. ex. var den ibland beroende av omställningstidens längd, i andra fall av arbetarnas levnadsålder. Först 1938 genomfördes en direkt semesterlagstiftning, där semesterförhållandena för arbetstagare i detalj reglerades. Enligt senaste lag av den 29 juni 1945 stadgas beträffande semesterns längd:

»Semester utgår med en dag för varje kalendermånad av kvalifikationsåret, under vilken arbetstagaren för arbetsgivarens räkning utfört arbete å minst sexton dagar och med ytterligare en halv dag för varje sådan månad, därest arbetstagaren vid månadens ingång ej fyllt aderton år. Uppstår vid beräkningen av semesterns längd brutet dagantal, skall semestern utgå med närmast högre antal dagar.»

Under den senaste tiden har frågan om semesterns utökning till tre veckor varit aktuell. Olika alternativ ha framlagts för att fastställa tidpunkten, när dessa semesterveckor lämpligen borde förläggas. När detta skrives har frågan ännu inte definitivt lösts.

✽

Det hade varit av intresse att i ett diagram kunna följa utvecklingstakten i såväl den genomsnittliga reallönen som av den genomsnittliga arbetstiden för industriarbetare för att genom en jämförelse lättare kunna bilda sig en uppfattning om i vilken utsträckning den ena eller andra faktorn bidragit till standardhöjningen under olika skeden. De statistiska uppgifter, som finnas att tillgå beträffande arbetstidens längd, äro dock alltför ungefärliga. Redan ett försök att väga ihop de olika uppgifterna från tidigare år för att få ett genomsnitt för hela industrien stöter på stora svårigheter. Den lönestatistik, som finns för senare år, har också vissa svagheter. I själva verket är det omöjligt att härur få fram de uppgifter som skulle behövas för ändamålet. Sammanfattningsvis kan man dock konstatera, att industrialiseringen av Sveriges näringsliv resulterat inte bara i en mycket snabb och jämn stegring av reallönerna utan också i en minskning av arbetstidens längd med något sådant som 1/3 på knappt hundra år — en förkortning som även den skett i förvånansvärt jämn takt. Tydligt är bland annat att 1920 års lagstiftning inte innebar en så plötslig och radikal förkortning av arbetstiden, som man kanske ibland är benägen att tro.

Skogens arbetskraftsproblem.

Några resultat av en undersökning i mellersta Norrland.

Av Torsten Carlsson.

Det har under senare år blivit svårt att få folk att stanna i tunga eller på annat sätt obehagliga arbeten. Ännu svårare har det varit att rekrytera ny arbetskraft till sådana arbeten. Detta är redan ett känt och diskuterat industriellt arbetsmarknadsproblem.

Skogsbruket, som nästan enbart har att erbjuda grovarbete, och därtill mycket hårt sådant, har haft stark känning av flykten från de tunga arbetena. Under det senaste årtiondet har det inte varit möjligt att hålla arbetsstyrkorna fulltaliga. Visserligen ha, såvitt bekant, några katastroflägen för skogsindustriens virkesförsörjning inte uppstått. Men den omständigheten, att tillräckliga kvantiteter råvara nätt och jämnt kunnat anskaffas, betyder inte att allt nödvändigt och önskvärt arbete blivit utfört. Så behöver t. ex. en avsevärd del av virket av produktionstekniska skäl barkas redan i skogen. Endast en ringa del av detta arbete har under senare år blivit utfört. På sina håll har detta medfört besvärliga kvalitetsproblem inom cellulosaproduktionen. Vidare har skogsvården i oroande utsträckning fått eftersättas, vilket särskilt för Norrlands del är bekymmersamt, då skogsvårdsarbete där måste avsevärt intensifieras för att inte virkesförsörjningen i framtiden skall försämrast mycket allvarligt.

När Industriens Utredningsinstitut på våren 1949 påbörjade en ekonomisk utredning för Kramfors AB i syfte att skaffa material

för företagets framtidsplanering och samtidigt få tillfälle att ingående studera viktiga och för hela skogsindustrien gemensamma framtidsproblem, var det därför naturligt att frågor rörande skogsarbetskraften fingo en framträdande plats på arbetsprogrammet. Erfarenheterna från detta arbete, som baseras på ganska ingående studier av befolkningen, näringslivet och arbetsförhållandena i de bygder, varifrån Kramfors AB hämtar sitt virke, utgöra det huvudsakliga underlaget för denna uppsats. Värdefulla synpunkter ha emellertid erhållits från en del tidigare undersökningar på andra håll.¹

De frågor det främst gällt att besvara voro: Varför är det brist på arbetskraft inom det område, där bolaget bedriver skogsbruk? Vilka äro utsikterna att i framtiden få behovet av skogsarbetskraft täckt? Måste speciella åtgärder i någon form vidtagas för att tillgången på skogsarbetare skall säkras?

Undersökningsområdet och några drag i dess närings- och arbetsliv.

Kramfors AB skogsbruk är spritt över ett stort område. Av flera skäl var det emellertid nödvändigt att koncentrera undersökningarna till det område, som är markerat på vidstående karta, nämligen 25 socknar inom Ångermanälvens ådal från norska gränsen ned mot

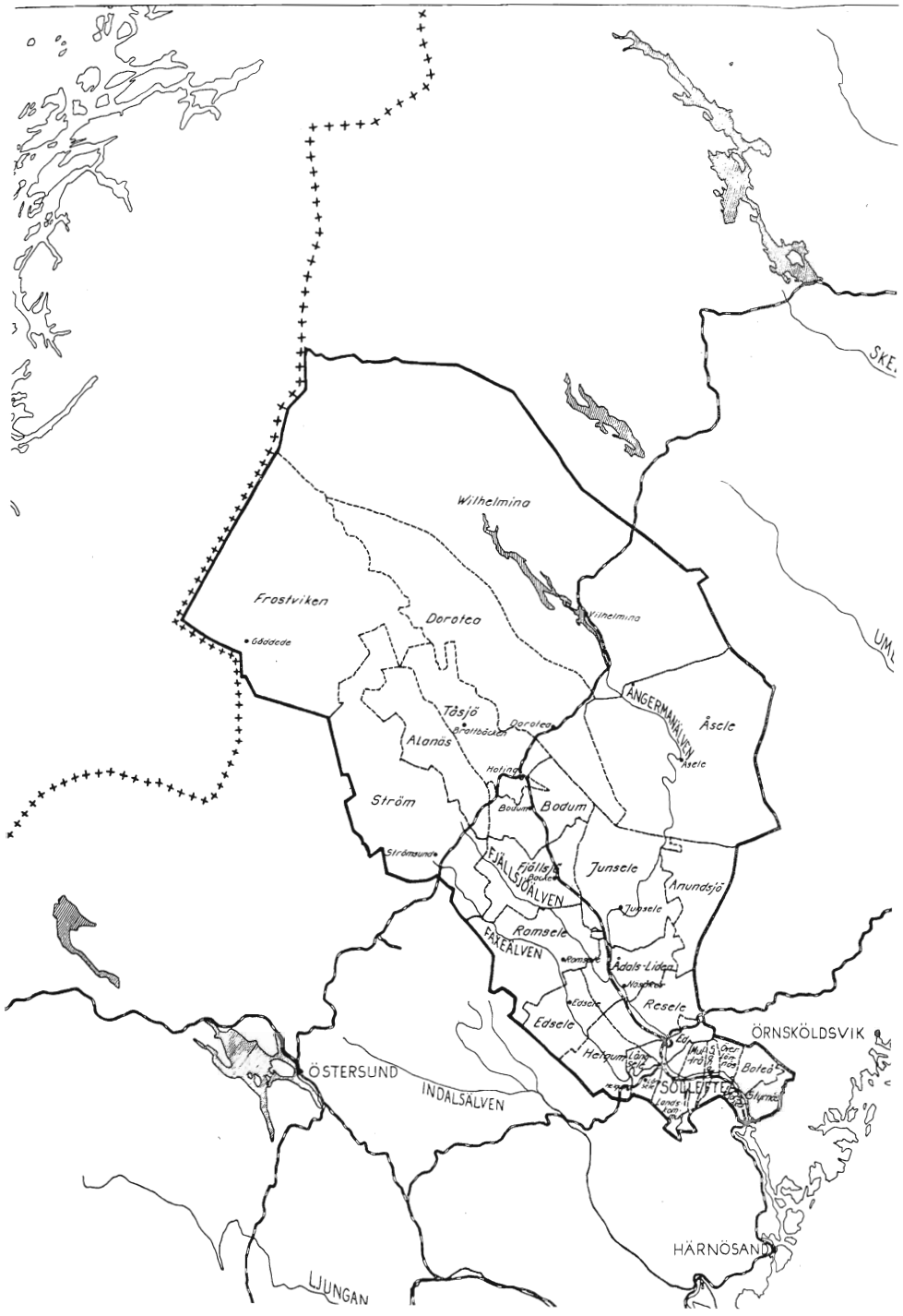
¹) *Hyrenius, H.*, Skogsbrukets arbetskraft. Filipstad 1947.
Ronge, E. W., Tillgång och behov av arbetskraft för skogsbruket i övre Norrland. (I: Tidskriften Skogen 1929.)
Wallander, J., Flykten från skogsbygden. Utg. av Industriens Utredningsinstitut. Sthlm 1948.
Wieslander, G., Arbetskraftsbalansen inom Norrbottens läns skogsbruk intill år 1970. Umeå 1948.
Sveriges Officiella Statistik, Skogsbygdens arbets- och levnadsvillkor. Del I—II. Sthlm 1937.
Tillander, T., P. M. med uppskattning av arbetskraftsbehovet inom skogsbruket i Norrland. (I: SOU 1949: 2, sid. 44.)

industriområdet vid kusten.¹ I fortsättningen kallas detta område Ångermanälvens ådal eller bara ådalen. Ur *näringsynpunkt* utgör det en naturlig enhet. Skogsbruk och jordbruk inta en dominerande plats. Bara några få mindre industriföretag finnas, vilka tillsammans sysselsätta mindre än 500 arbetare.

Som på de flesta andra håll i Norrland präglas *arbetslivet* av säsongväxlingar. Arbetsmarknaden måste omställas flera gånger om året, vilket betyder mycket spilltid och leder till många andra organisatoriska problem. Även det med säsongmässigheten sammanhängande mångsyssleriet är ett karakteristiskt drag. Arbetet inom jordbruk, skogsbruk, byggnads- och anläggningsverksamhet och även många hantverksbetonade yrken utföras sålunda i stort sett av en och samma kategori av folk. De viktigaste sysselsättningar, mellan vilka man delar sin tid, äro dock jordbruket och skogsbruket. Jordbruken äro i allmänhet små. I de övre och mellersta delarna av ådalen är den odlade arealen vanligtvis inte större än 2 à 3 hektar per brukningsdel och den ger inte sina ägare full försörjning. Här arbeta 50—60 % av den manliga befolkningen mellan 15 och 65 år under någon del av året i skogen. Det är från denna befolkningsgrupp, som bolagen få den utan jämförelse största delen av sina huggare och körare. De skogsarbetare, som inte ha någon anknytning till jordbruk, eget eller andras, äro få. Innehavarna av något större jordbruk utbjuda i allmänhet endast sina tjänster som körare. Det förefaller inte vara vanligt, att de som ha jordbruk på mer än 10 à 12 hektar åkerjord (till dessa jordbruk hör vanligtvis skog), över huvud taget arbeta i bolagens skogar.

Skogsbrukets stora roll för inkomstbildningen i Norrland är väl känd. Men det är ändå inte många, som anse skogsbruket vara

¹) Vilhelmina, Dorotea, Åsele, Frostviken, Alanäs, Ström, Tåsjö, Boden, Fjällsjö, Junsele, Ramsele, Ådalsliden, (en del av) Anundsjö, Resele, Edsele, Ed, Helgum, Långele, Sollefteå (landsf.), Multrå, Sångå, Överlänns, Boteå, Styrnäs och Torsåker.

huvudnäringen. Det är i stället jordbruket, som betraktas som den fasta punkten i tillvaron. Detta betraktelsesätt har givetvis sina orsaker. Sysselsättningen i skogsbruket har varit osäker och konjunkturkänslig, men förklaringen ligger säkert också på det psykologiska planet. Under industrialismens genombrottsår deltog den bofasta och självägande befolkningen endast i liten utsträckning i skogsarbetet. Detta utfördes av från olika delar av landet hopsamlat »löst folk», varför skogsarbetet fick dåligt socialt anseende. Även om man numera i viss mån reviderat sin uppfattning, finns det en hel del av de gamla värderingarna kvar, vilket, såsom kommer att visas längre fram, under senare år inverkat på arbetsmarknaden.

Ytterligare ett drag i områdets arbetsliv bör framhållas. De övre delarna av området, de som ligga närmast fjällen, äro förhållandevis sent koloniserade. De bebos av folk, som fortfarande har mycket av nybygggarmentaliteten kvar. Jordbruket avkastar mycket litet. Förr var man därför tvingad att hämta en avsevärd del av sin bärning från jakt och fiske. Detta fordrade att man disponerade sin tid efter växt- och djurlivets säsongmässiga rytm. Även sedan skogsbruket vuxit till sådan betydelse, att det ensamt skulle räcka som kompletterande näring, fortsätter man att leva på det gamla viset. Detta är också av betydelse för utbudet av arbetskraft för skogsarbete.

Befolkningsutvecklingen.

Den totala *befolkningen* inom det studerade området uppgick år 1930 till 71.415 och år 1948 till 72.236 personer.¹ Utvecklingen i de 25 socknarna förete många likheter. För varje kommun kan en stigande kurva följas från 1800-talet fram till 1920- eller 1930-talet. Någon gång under dessa decennier började dock befolkningskurvorna

¹) Exkl. Sollefteå stad och landsf.

att slutta nedåt. Orsaken härtill var en tilltagande utflyttning och särskilt på 1930-talet minskad nativitet. Undantag från denna typiska utvecklingslinje äro endast Vilhelmina, Dorotea och Frostviken, där en nativitet, som tillhör landets högsta, resulterat i fortsatt befolkningsökning, trots betydande utflyttning. En typ för sig utgöra de kommuner, där kraftverksbyggen pågått under senare år, nämligen Ed (Forsmo), Långsele (Hjalta) och Ådalsliden (Nämforsen och Kilforsen). Även dessa kommuners befolkningstal minskade under 1930-talet. Under 1940-talet vändes emellertid befolkningskurvorna åter uppåt, en förändring som helt förklaras av inflyttning i samband med kraftverksbyggena.

Flyttningarna ha inte bara haft den följden att socknarnas folkmängd minskat. De ha också medfört en omflyttning av befolkningen *inom* socknarna. Socknarnas centralorter¹ ha vuxit mycket kraftigt, medan byarna förlorat folk.² En sådan koncentration av bosättningen har man haft i alla kommuner, oavsett hur kurvan för den totala befolkningen förlöpt. I de 10 översta kommunerna i dalen studerades befolkningsutvecklingen i varje by. Av 194 undersökta byar hade under tiden 1938—48 4 helt avfolkats, 13 haft

¹) De orter som avses äro närmast Vilhelmina och Dorotea municipalsamhällen, Gäddede, Strömsund, Brattbäcken, Bodum kyrkby, Backe, Junsele (Krånge), Ramsele kyrkby, Näsåker, Helgum stationssamhälle samt Långsele, således områdets större handels- och administrationscentra. Här och i fortsättningen ha dessa orter ej kallats för *tätorter*, då man numera brukar betrakta varje befolkningsagglomeration med mer än 200 innevånare som en tätort. Det är nämligen just för dessa större orter som befolkningsökningen under de senaste 10 åren varit mest markant.

²) Denna slutsats grundar sig på en bearbetning av mantalslängderna för Vilhelmina, Dorotea, Åsele, Frostviken, Alanäs, Ström, Tåsjö, Bodum, Fjällsjö och Junsele för åren 1938 och 1948. Bebyggelsen är här på ett utpräglat sätt lokaliserad till byar. Dessa byar ha lätt kunnat återfinnas i längderna. Längre ned i Ådalen äro byarna mindre väl utpräglade och den fiskala indelningen överensstämmer inte så väl med bebyggelsens geografiska avgränsning. Vid bearbetningen fördelades befolkningen i de olika byarna på kön och åldersgrupper. Dessutom registrerades skogsarbetarna särskilt (jfr nedan).

en befolkningsminskning på 50 % och däröver, samt 65 en minskning på 20 % och däröver. Huvuddelen av de som flyttade in till centralorterna tillhörde de yngre åldersgrupperna. Då kvinnorna flyttade i större utsträckning än männen, blev könsproportionen i de små och medelstora byarna mycket snedvriden. I många byar fanns det inte någon flicka i giftasvuxen ålder, men väl 10—20 män.

Det är intressant att observera, att materialet tyder på att de minsta byarna förlorat mer folk i förhållande till folkmängden än de större. Det förefaller också vara så, att de längst bort från centrala orter liggande byarna haft större folkminskning än de, som ligga närmare. Därmed är givetvis inte bevisat att det just varit egenskaperna »litenhet» och »avlägsenhet», som varit orsak till folkminskningen.

Skogsarbetarna.

Det har av det föregående framgått, att skogsarbetarna inte utgöra någon klart urskiljbar grupp. Därför kan man inte med ledning av den officiella statistiken få reda på hur många skogsarbetare, som finnas inom området. I statistiken redovisas den befolkning, som sysslar med jordbruk och binäringar, tillsammans i en grupp. Om man skulle använda uppgifterna om denna grupp för beräkningar om tillgången på skogsarbetare, skulle felmarginalen uppenbarligen bli orimligt stor. Visserligen är större delen av skogsarbetarna också jordbrukare, men det finns — särskilt i de nedre delarna av ådalen — många jordbrukare som inte arbeta i skogen. Inte heller mantalslängderna ge utan vidare upplysning om hur många personer, som böra hänföras till kategorien skogsarbetare, eftersom yrkestiteln skogsarbetare där inte förekommer på långt när så ofta som de verkliga förhållandena borde föranleda. Detta

beror delvis på mångsyssleriet. Men delvis beror det också på en utpräglad motvilja mot att låta registrera sig som skogsarbetare. (Orsakerna härtill komma att beröras längre fram.) Det blev därför nödvändigt att specialbearbeta mantalslängderna för att få en uppfattning om antalet skogsarbetare.

De personer, företrädesvis skogvaktare och kommunalmän, som bearbetade mantalslängderna, fingo med ledning av sin mycket goda personkännedom pricka av alla personer, som år 1938 respektive år 1948 utfört skogsarbete. Givetvis fanns risk för felaktigheter, när uppgifterna på detta sätt blevo beroende av enskilda personers minne. Felet skulle dock ha blivit så mycket större att resultatet blivit värdelöst, om man nöjt sig med att mekaniskt registrera dem, som i mantalslängden stodo upptagna som skogsarbetare.¹ Resultatet av specialbearbetningen visade att det år 1938 fanns c:a 12.600 och år 1948 c:a 9.800 skogsarbetare inom området. Skogsarbetarekåren skulle sålunda ha minskat med något över 20 % på 10 år.

På detta sätt blev dock skogsarbetarekårens storlek beräknad i överkant. Alla, som arbetat i skogen, medtogos ju, även de, som mycket oregelbundet och endast i mycket liten utsträckning ägnat sig åt skogsarbete. För att få en bättre uppfattning om hur många, som kunna räknas till en mera stadigvarande kår av skogsarbetare, borde således dessa »tillfälliga» arbetare räknas bort. Det är givetvis vanskligt att uppställa några normer för en sådan kategoriindelning, men det ansågs vid bearbetningen av mantalslängderna, att man ungefär fick den eftersträvade indelningen, om man hänförde de personer till en särskild grupp, som under respektive säsonger arbetat i sko-

¹) Som exempel kan nämnas att en specialbearbetning av mantalslängden för Ramsele, där bara de som stodo upptagna som skogsarbetare räknades, gav till resultat, att det år 1948 funnits endast c:a 90 skogsarbetare i socknen. Vid den beskrivna genomgången kom man till 683!

gen mindre än en månad eller av andra skäl kunde betraktas som tillfälliga skogsarbetare. Sedan de tillfälliga skogsarbetarna räknats bort, uppgick den egentliga skogsarbetarekåren år 1938 till c:a 11.000 personer och år 1948 till c:a 8.200.

Men därmed är tillgången på skogsarbetskraft vid de två tidpunkterna ej fullt bestämd — bortsett från att siffrorna äro behäftade med felmarginaler. Det förekommer att arbetskraft tillföres området utifrån. Det förekommer också att arbetare som äro bosatta inom området arbeta utanför detsamma. Det har ej varit möjligt att få tillfredsställande statistisk information om dessa förhållanden. Om Kramforsbolagets personalrekrytering i detta avseende vore representativ för hela området — några skäl att anta motsatsen finns icke — skulle det betyda att mindre än 5 % av dem som arbetat inom området kommit utifrån. Såvitt bekant har »utvandring» av arbetskraft till platser utanför området endast vissa år förekommit i nämnvärd omfattning men aldrig i mera betydande skala. Vid de fortsatta överbägandena torde man därför kunna använda de nyss angivna siffrorna utan några korrektioner av här diskuterade skäl. Däremot måste man naturligtvis hålla i minnet att de kunna vara behäftade med en osäkerhetsmarginal på grund av det sätt, varpå de beräknats. Någon säkrare metod att beräkna antalet skogsarbetare har emellertid icke stått till buds.

Den minskning av skogsarbetarekårens numerär som kunnat observeras träffade uteslutande de yngre åldersgrupperna. Antalet personer över 55 års ålder ökade däremot med några hundra man. Kårens ålderssammansättning försämrades således starkt.

I alla kommuner utom Dorotea och Vilhelmina minskade antalet skogsarbetare. Den kraftigaste avtappningen hade Långsele och Multrå, där antalet sjönk med mer än hälften på tio år. Förutom dessa socknar hade Tåsjö, Junsele, Ådalsliden, Resele, Helgum och Torsåker minskningar med $\frac{1}{3}$ eller mera.

Viktigt att observera är att antalet skogsarbetare särskilt starkt minskat i kommunernas centralorter.¹ Det ligger nära till hands att söka förklaringen härtill i den snabba expansion, som näringslivet i dessa orter genomgått under de senaste tio åren. Bil- och busstrafiken har gjort stora framsteg. Många nya affärer och motorverkstäder ha tillkommit och antalet funktionärer för statlig och kommunal förvaltning, skogsägareföreningar, vattenregleringsföretag m. m. har ökat. Genom denna utveckling har säkerligen ett betydande antal personer, som tidigare varit skogsarbetare, sysselsatts i »stadsnäringsarna». Men många observationer tyda på att detta endast delvis kan vara förklaringen till att skogsarbetarnas antal absolut och procentuellt minskat så kraftigt i dessa orter. Det förefaller som om avgången från skogsarbetaryrket varit större än det antal fasta platser, som uppstått på grund av de nyssnämnda näringarnas expansion. Någon arbetslöshet har emellertid icke uppstått ty under de gångna högkonjunkturåren har det funnits gott om tillfälliga sysselsättningsmöjligheter i byggnadsarbete, vägarbete, kraftverksbyggen m. m. Trots att denna sysselsättning oftast varit mycket oregelbunden har det ändå varit svårt att värva folk för skogsarbete i central-

1) Följande siffror kunna här anges:

	1938			1948		
	Total befolkning	Skogsarbetare		Total befolkning	Skogsarbetare	
		antal	i % av män 15-65 år		antal	i % av män 15-65 år
Dorotea m:e	698	36	14.1	820	32	10.2
Åsele m:e	1.283	125	26.5	1.603	73	12.5
Hoting	691	108	37.4	964	3	0.8
Gäddede	569	65	28.4	714	26	9.5
Strömsund	920	26	7.6	1.158	25	6.1
Backe	749	109	38.4	862	83	26.5
Bodum	273	37	41.1	266	46	44.7
Junsele (Krånge)	764	109	36.9	938	63	17.2

orterna. Vad som varit orsaken härtill har icke blivit fullt klarlagt. Det kan ha berott på ovilja att återgå till skogsarbete sedan man vant sig vid livet i ett större samhälle. Det kan också ha berott på att kommunikationerna mellan dessa orter och arbetsplatserna i skogen varit dåliga.

Arbetskraftsbalansen 1938 och 1948.

Om man skall kunna besvara den första av de inledningsvis uppställda frågorna, — orsakerna till arbetskraftsbristen — är det nödvändigt att göra upp en s. k. arbetskraftsbalans, d. v. s. att göra en kalkyl, som belyser inte bara tillgången på arbetare utan också utbudet av arbetskraft samt efterfrågan. Den arbetskraftsbalans, som det vore önskvärt att få se uppställd, skulle på tillgångssidan innehålla det antal dagsverken som respektive 11.000 (1938) och 8.200 (1948) man skulle kunna prestera per år och på efterfrågesidan det antal dagsverken som efterfrågats (kommer att efterfrågas) av jordbruk, skogsbruk, vägarbeten, byggnadsarbeten, kraftverksbyggen och andra arbeten, som enligt det föregående utföres av den kategori av arbetare det här är fråga om.

För att börja med utbudssidan, har det visat sig möjligt att få statistiskt underlag för en kalkyl för skogsarbetets del. Sålunda har antalet utförda dagsverken för huggning, körning, skogsvård och flottning åren 1938 och 1948 kunnat uppskattas till resp. 1.450.000 och 1.150.000. Avverkningarna inom området ha härvid beräknats med ledning av flottningsstatistiken med (uppskattat) tillägg för de kvantiteter, som inte flottas. Uppgifterna om utförda skogsvårdsarbeten ha erhållits från skogsvårdsstyrelserna.

Siffrorna avse således åtgången av arbetskraft för det arbete, som verkligen utfördes respektive år. Något siffermässigt mått på *efterfrågan* av arbetskraft är svårare att prestera. Erfarenheterna från

arbetsmarknaden tyda på att den utförda avverkningen och skogsvården under 1938 tämligen väl svarat mot efterfrågan, medan detta inte var fallet under år 1948. Vill man komma till en riktigare siffra för *behovet* av arbetskraft under 1948, torde man böra höja 1948 års siffra åtminstone till 1.300.000. Med utgångspunkt från dessa beräkningar och den tidigare beräkningen av antalet skogsarbetare vid de olika tidpunkterna, skulle man kunna uppskatta arbetsinsatsen per skogsarbetare, uttryckt i årliga dagsverken, till 132 för år 1938 och 139 för år 1948. Räknar man för den senare tidpunktens del med den siffra, som justerades för att den efterfrågade arbetsmängden under 1948 var större än den som utfördes, kommer man till siffran 158.

Riktat man åter uppmärksamheten på utbudssidan, gäller det i första hand att komma underfund med, varför inte utbudet av dagsverken per man blev tillräckligt under år 1948. Endast för den händelse antalet skogsdagsverken med hänsyn till behovet av arbetskraft inom övriga verksamhetsgrenar omöjligt skulle kunna höjas till de omkr. 158, som behövdes, kan man säga att problemets kärna helt legat i nedgången med 20 % i arbetarstammens *numerär* på grund av befolkningsutvecklingen och utflyttningen. I annat fall måste den sägas ha legat delvis på ett annat plan och att befolkningsutvecklingen och utflyttningen inte i första hand varit utslagsgivande.

Det har nu inte varit möjligt att siffermässigt precisera dagsverksåtgången inom jordbruket och andra sysselsättningar utanför jordbruket på samma sätt som för skogsbrukets del. Då jordbruken i allmänhet inte äro större än 1—3 hektar, kan man dock utgå ifrån att högst 8 veckor (dock ej sammanhängande) åtgå av manlig arbetskraft för deras skötsel. När skogsarbetet tagit sina 139 dagar och jordbruket fått sin arbetsinsats, borde därför omkring 3 månader per år återstå för andra arbeten. Bortsett från de socknar, där kraftverksbyggen eller sjöregleringar pågått, förefaller det

mycket osannolikt att alla arbetare under resten av året haft full sysselsättning med förvärvsarbete. Allt talar i stället för att en stor del av tiden tillbringats på det egna jordbruket, varvid man visserligen icke varit sysslolös men heller icke sysselsatt med inkomstbringande eller ur strängt ekonomisk synpunkt produktivt arbete. Då officiellt redovisad arbetslöshet förekommit endast i mycket liten utsträckning, synes man kunna tala om »*dold arbetslöshet*». Dessa slutsatser bestyrkas även av många andra iakttagelser som kunnat göras.¹

Resultatet blir alltså att det samtidigt som arbetsmarknaden präglats av svår brist på folk för skogsbrukets behov funnits »*dold arbetslöshet*». Man kan därför inte utan vidare påstå att *antalet* skogsarbetare varit för litet under 1948 med hänsyn till oundgängligt behov av dagsverken i jordbruket m. m. Om man tänker sig att alla arbetare erbjudit sig att arbeta ytterligare 50 dagar om året i skogen, vilket alltså i och för sig bort gå väl för sig utan intrång på andra verksamhetsgrenar, skulle antalet dagsverken i skogen ha ökats med storleksordningen 400.000 dagsverken per år, vilket mer än väl skulle ha förslagit för att täcka behovet. Den allmänna slutsatsen kan alltså dragas att arbetskraftsproblemet delvis legat på ett helt annat plan än det rent befolkningsmässiga. Det har funnits ledig arbetskraft, men den har inte kunnat eller inte velat sysselsättas i skogen.

Man bör emellertid göra två reservationer till detta anmärknings-

¹) En bearbetning av olycksfallsstatistiken för Kramfors AB visade att 553 man, som figurerade i denna statistik, säsongerna 1946/47 och 1947/48 i genomsnitt hade utfört 127 skogsdagsverken per säsong. Av dessa hade 159 dessutom arbetat med flottning under i genomsnitt 32 dagar. Härtill kom med stora individuella olikheter arbete inom byggnadsfacket, vägarbete, eget jordbruk, arbete inom andras jordbruk m. m. I genomsnitt kvarstodo 88 dagar oredovisade, d. v. s. man hade inte haft någon sysselsättning. — Ett sjuttioalv intervjuer gjordes med skogsarbetare om deras arbetsförhållanden. Därvid uppgavs antalet arbetsdagar i skogen per år till någonting mellan 80 och 140.

värda påstående, alldeles frånsatt att siffrorna ju äro behäftade med felmarginaler. För det första äro de genomsnitt för hela året, för det andra avse de området i dess helhet.

Även om skogsbolagen numera sträva efter att fördela arbetet jämnt över året, har en säsongmässig ansvällning av arbetet under vintern inte kunnat undvikas. Enligt beräkningar utfördes omkring hälften av arbetet säsongen 1947/48 under månaderna januari, februari, mars och april. Antar man att 50 % av 1948 års dagsverken föllo på dessa månader, fordrades det 72 dagsverken av 8.200, med hänsyn till helger fördelade på de olika månaderna ungefär sålunda: januari 17, februari 20, mars 21, april 14. Härav framgår att arbetsmarknadsläget under denna tid måste ha varit mycket ansträngt. Det fordrades nära nog att 8.200 man gingo man ur huse. Ett ansträngt läge måste ha rått även under juni månad, den bästa månaden för att bedriva skogsvård och samtidigt en bråd tid för jordbrukarna. Räknar man vid dessa kalkyler i stället med den tidigare nämnda högre siffran för antalet skogsarbetare 9.800 man, framstår läget givetvis såsom något lättare. Påståendet att det ansträngda läget på skogsarbetsmarknaden snarare berott på otillräckligt utbud av arbetskraft än på numerär brist på arbetare gäller främst således sommaren och hösten. Däremot har av allt att döma efterfrågan på arbetskraft varit mera konstant året runt. Den säsongmässiga ansvällningen under vintern kan således numera ej anses vara en följd av företagens planering av arbetet. Ur företagens synpunkt vore det fördelaktigare att ha en något större arbetsstyrka under tiden maj—september än under vintern.

Behovet av arbetskraft företer stora lokala växlingar år från år och även inom loppet av en säsong. Visserligen har det kunnat konstateras, att arbetarna under senare år varit mycket rörliga när det gällt att växla arbetsgivare och arbetsplats inom sina hemtrakter, men däremot har det rått stor trögrörlighet, när det gällt förflyttningar över långa avstånd. Därför kan det finnas ledig arbetskraft

i ett hörn av området samtidigt som arbetsmarknaden varit mycket ansträngd i ett annat.

Trots dessa speciella reservationer är det tydligt att den ovan formulerade slutsatsen i stort sett är säkerställd. Det återstår då att förklara varför arbetskraften blivit så ofullständigt utnyttjad under en stor del av året. Delvis har detta berott på organisatoriska svagheter. Genom bristen på fasta kontakter mellan arbetare och arbetsgivare ha många dagsverken förlorats. Likaså har tid försuttits på höstarna genom att kollektivavtalen blivit sent färdiga. Den stora rörligheten har haft liknande verkningar. De arbetare, som under säsongen 1947/48 under någon tid voro anställda hos Kramfors AB, hade i genomsnitt även 3 andra skogsarbetsgivare. Vanligt var att man hade 5 à 6 arbetsgivare på en säsong. Några funnos som hade 8 respektive 9 arbetsgivare.¹ Till betydande del har emellertid den ofullständiga sysselsättningen inte berott på dessa omständigheter utan den har varit självvald. De som sökt sommararbete ha helst velat ha arbete vid vägbygge, kraftverksbygge eller annat byggnadsföretag. Om sådant inte stått att få, har man ofta föredragit att stanna hemma framför att taga skogsarbete. Efterkrigstidens inkomstförbättringar ha obestriddligen i hög grad underlättat ett sådant val.

Ett förhållande att observera är vidare att bristen på arbetskraft skärpts därav att de som åtagit sig skogsarbete förkortat sin arbetstid. Man har således kunnat konstatera att såväl huggare som körare under de senaste fem åren dels avsevärt förkortat sin arbetstid per dag, dels utnyttjat antalet möjliga arbetsdagar per vecka i mindre utsträckning än förut.

¹) Uppgifterna erhållna genom bearbetningar av bolagets olycksfallsstatistik. Ett mått på rörligheten kan också erhållas på ett annat sätt. För en normal drivning behöver Kramfors AB 2.500 à 3.000 man under högsäsongen. I avlöningsböckerna funnos säsongen 1947/48 konton upprättade med c:a 5.500 personer.

När man bedömer motviljan att antaga skogsarbete och den spontana arbetstidsförkortningen får man ha i minnet att skogsarbete (huggning) enligt arbetsfysiologiska undersökningar är inemot dubbelt så energikrävande som tungt industriarbete. Det är sålunda förklarligt, att minskad fysisk ansträngning varit det som lockat mest, när en höjning av levnadsstandarden blivit möjlig.

Den framtida arbetskraftsbalansen.

Om man utsträcker kalkylerna till att även omfatta någon punkt i framtiden, t. ex. år 1958, borde man kunna närma sig det svar på den andra inledningsvis ställda frågan — rörande utsikterna att i framtiden få arbetskraftsbehovet täckt. Därvid måste man givetvis bygga på en rad antaganden.

För att få en uppfattning om den *framtida tillgången på skogsarbetare* måste man försöka göra en framskrivning av 1948 års manliga befolkning inom området, varvid hänsyn får tagas till normal dödlighet, nyrekrytering till yrket och avgång från yrket. Om de båda senare faktorerna kunna givetvis endast gissningar göras. Mest instruktivt torde vara att antaga att procentuellt lika många ynglingar i den uppväxande generationen komma att ägna sig åt skogsarbete som under tioårsperioden 1938—48 och att avgången från yrket i olika åldrar procentuellt blir lika stor som under denna period. Skulle så bli fallet, minskar skogsarbetarekåren inom området från 9.800 till 7.700. Dessa beräkningar visa således resultatet av att den hittills rådande utvecklingslinjen fortsätter i ytterligare tio år. Andra antaganden i mer optimistisk eller pessimistisk riktning om nyrekrytering och avgång kunna givetvis göras. Att vid dessa framtidskalkyler försöka skilja mellan tillfälliga och stadigvarande skogsarbetare torde vara gagnlöst.

De framtida avverkningarna och den framtida skogsvården har beräknats på så sätt att principerna för de avverkningsberäkningar och skogsvårdskalkyler som upprättats på basis av andra riksskogstaxeringen för Norrland tillämpas på området. Räkna man med att all sulfitved skall barkas och göres tillägg för flottningen, erhåller man ett behov av 1.200.000 dagsverken per år. Denna siffra ligger i nivå med den arbetsvolym som utfördes under 1948 men under den nivå som man kan beräkna efterfrågades vid denna tidpunkt. Sammansättningen av denna siffra är dock en annan än år 1948. Således är arbetskraftsåtgången för huggning och körning på grund av de nedskärningar i avverkningar som måste göras mindre än år 1948, medan arbetskraftsåtgången för skogsvård (däri inräknade vägbyggnader) har antagits bli omkring dubbelt så stor som år 1948.

Jämföres den uppskattade siffran för antalet dagsverken år 1958 med den tidigare nämnda siffran för antalet skogsarbetare detta år kommer man till att det då skulle erfordras en arbetsinsats av 156 dagar per man och år, d. v. s. en ökning av den genomsnittliga arbetsinsatsen per man och år med 19 dagar eller 14 % jämfört med år 1948.

Det är mot bakgrunden av den lämnade redogörelsen tydligt, att om utvecklingen får fortsätta efter de senaste tio årens linjer, en mycket allvarlig situation kommer att uppstå. Det förefaller inte finnas någon anledning att antaga att utflyttningen och avgången från yrket skall stanna av. Det finns heller ingen anledning att anta, att benägenheten att arbeta i skogen skulle bli större och delvis kompensera den fortsatta minskningen av skogsarbetarkåren. Därmed är svaret givet också på den tredje av de inledningsvis ställda frågorna. Särskilda åtgärder måste säkerligen vidtagas för att säkra tillgången på arbetskraft i framtiden.

Orsakerna till utflyttningen från skogsbygderna
och till flykten från skogsarbete.
En opinionsundersökning.

Vill man ta ställning till ett praktiskt program för att lösa skogsarbetarproblemet är det nödvändigt att veta, vilka åsikter som befolkningen inom skogsbygderna själv har i dessa frågor. Vad anser man t. ex. vara orsaken till avfolkningen?

För att få svar härpå gjordes försök att pejla opinionen genom intervjuer och genom överläggningar med rådgivande kommittéer. Dessa kommittéer bestodo av äldre och yngre skogsarbetare, hustrur och döttrar till skogsarbetare, jordbrukare och representanter för Kramfors AB.¹ De informella samtal, som fördes, voro mycket givande. Vad som därvid framkom om orsakerna till avflyttningen kan sammanfattas på följande sätt.

Man hänvisade i allmänhet till det tunga arbetet och de primitiva arbetsförhållandena. Familjefäder framhöllo olägenheten av att behöva ligga långa tider borta från sina familjer.

Särskilt de yngre skogsarbetarna voro angelägna om att få omväxling i arbetet. Många ansågo det omöjligt att året runt arbeta med huggning. Vagarbete och byggnadsarbete var mycket populärt som omväxling. Om det fanns möjlighet, ville man helst stanna i sådant arbete.

Förtjänsterna ansågos allmänt ojämna och dåliga. Över det vid undersökningstillfället (sommaren 1949) aktuella förtjänstläget hördes dock få klagomål. Årsinkomsterna hade emellertid inte stigit i samma proportion som dagsförtjänsterna på grund av att man

¹) Rådgivande kommittéer funnos inom undersökningsområdet i Alanäs, i Långsele-Högland (övre Dorotea), i Backe (Junsele och Fjällsjö) samt utom området i Stigsjö

utnyttjat det högre förtjänstläget till att taga ut mera fritid. Hågkomster från dåliga år på 1920- och 30-talen påverkade i hög grad omdömena om skogsbruket som förvärvskälla.

Jordbrukarna framhöllo den betydelse som jordbrukets dåliga lönsamhet hade i sammanhanget. Jordbrukarna ha inte möjlighet att bjuda unga pojkar och flickor samma löner som andra näringar. En skillnad i lönehänseende råder såväl mellan jordbruk och skogsbruk som mellan jordbruk och industri. Jordbruket kan endast betala hälften så höga dagspenningar om sommaren som skogsbruket om vintern.

Det finns många inom skogsarbetarekåren, som äro olämpliga för skogsarbete. De sakna de fysiska och psykiska förutsättningarna och utgöra ofta irritationskällor för de övriga.

En orsak till ungdomens stora flyttningsbenägenhet är de dåliga sysselsättningsmöjligheterna för unga flickor. Med undantag för Ulriksfors finns inom undersökningsområdet knappast någon enda industri med kvinnlig arbetskraft. I dessa trakter ha de unga flickorna alltid varit tvungna att ge sig av från hembygden, om de velat ha något eget arbete, som inbringar kontanter. Numera är jordbruket mycket impopulärt bland flickorna. Förr flyttade i stort sett endast arbetskraftsöverskottet, men numera har flyttningen som tidigare visats en sådan omfattning, att det blir ett markant underskott på kvinnor. När flickorna flytta, flytta pojkarna efter.

En annan sak, som särskilt påverkar flickornas flyttningsbenägenhet, är de omoderna bostäderna. Dessa äro nu i allmänhet betydligt bättre än för tio år sedan, men de sakna fortfarande i flertalet fall vatten och avlopp. I många fall saknas även elektriskt ljus. Det blir en allt vanligare inställning bland flickorna att de inte kunna tänka sig att gifta sig och bo i den miljö, där de vuxit upp. Särskilt är denna attityd vanlig bland dem som ären före giftermålsåldern haft arbete i något större samhälle.

Den premiering av krisarbetskraft i skogarna, som ägde rum under krisåren, har haft menliga följder. Den ordinarie skogsarbetarekåren kände sig lindrigt sagt orättvist behandlad och fortsätter att känna sig så, även om just denna anledning upphört. Krisarbetskraftens behandling gav också de ordinarie skogsarbetarna tips om vilka krav på löne- och arbetsförhållanden man ställde inom andra yrken.

Byggnadsregleringen, i synnerhet de senaste årens skärpning av densamma, har skapat stark irritation. Ett av syftemålen med skärpningen var ju att söka nedbringa den inflationistiska ansvällningen av byggnadsarbetarekåren. Ingen nyrekrytering till byggnadsarbetarekåren skulle i princip få förekomma. När väg- och brobyggnadsarbeten skola göras i bygderna, ha dessa under senare år för det mesta utförts av utifrån importerad arbetskraft, medan bygdens eget folk är »dolt arbetslösa» eller måste syssla med det i deras tycke mindervärdiga sommararbetet i skogarna.

Den politik fackförbunden föra sinsemellan tycks också ha skapat irritation. De övriga förbunden ha försökt hålla skogsarbetarna utanför sina områden, men skogsarbetarna ha inte kunnat hindra vem som helst att antaga skogsarbete. Skogsarbetarna ha därför blivit rädda för att organisera sig och rädda för att bli klassificerade som skogsarbetare. Yrkesbyte och/eller flyttning blir ofta följden härav.

Skolväsendets centralisering har haft ödesdigra följder för utbyarna. När skolan flyttat från byn, har en kulturell kontakt brutits. I regel ha byarna börjat avfolkas, när skolan stängts. Folkskollärarna utöva i allmänhet i dessa byar en betydelsefull verksamhet vid sidan av sina officiella plikter. Den primära drivkraften till avflyttningen från de skollösa byarna torde emellertid vara, att föräldrarna inte vilja utsätta sina barn för de påfrestningar det innebär att varje dag tillbringa flera timmar på skolskjuts. De flytta då

hellre med barnen ner till skolbyn. Härtill kommer att de barn, som under hela sin skoltid vistas i ett större samhälle, ogärna återvända till fädernebyn. Ju bättre undervisning de kommit i åtnjutande av, desto mindre gärna välja de skogsarbetet som yrke.

Bristen på kulturella kontakter framhölls särskilt av ungdomarna. Möjligheten att delta i föreningsliv, studiecirklar, idrott m. m. är liten i de avlägset belägna byarna. Det är dock bara en liten men betydelsefull del av ungdomarna, som starkast trycker på avsaknaden av kulturell stimulans. För det stora flertalet känns bristen på nöjen svårare. I de avlägsnaste byarna kan det t. ex. för de gifta kvinnorna gå flera år utan att de få möjlighet att besöka en biograf.

En viktig omständighet är också, att man i skogsbygderna numera i högre grad än tidigare blivit medveten om att det existerar andra och bättre levnadsvillkor inom andra yrken och i sydligare landsdelar. Detta beror på den ökade upplysningen i allmänhet, kanske i någon mån även på beredskapstidens »folkvandringar». Det framhölls också, att litteratur, press och radio idealiserade en livsform, som endast går att förverkliga i en stadsmiljö.

Fast antälld skogsarbetarekår — en lösning av skogens framtida arbetskraftsproblem.

Det mest verksamma medlet för att bättre kunna sysselsätta arbetskraften vore utan tvivel, att de norrländska skogsföretagen fast anställde arbetare, vilka använde hela eller större delen av sin tid till skogsarbete. Därigenom skulle de olägenheter, som nu råda på grund av bristen på fasta kontakter mellan arbetsgivare och arbetare upphöra. Den stora rörligheten skulle också försvinna och därmed många organisatoriska svårigheter och kostnader. Arbetarnas levnadsvillkor skulle också förbättras. De skulle få en säkrare och jäm-

nare inkomst. Genom sina direkta och indirekta verkningar skulle åtgärden kunna bidra till att minska flykten från skogsbygderna.

Ett annat sätt att bättre utnyttja tillgängligt folk och att minska de fysiska ansträngningarna är att i ökad utsträckning införa maskiner inom skogsbruket. En ökad mekanisering kräver emellertid yrkeskunnigt folk. För att få en stam av sådant folk fordras att ungdomar i tid skolas för de nya uppgifterna. Även detta aktualiserar således behovet av en fast skogsarbetarekår.

Skogsarbetarebefolkningens inställning till fast anställning ägnades stort intresse vid opinionsundersökningen. Det visade sig därvid, att åsiktsbildningen i denna fråga var tämligen vag. Några klart iakttagbara kollektiva åsikter funnos inte. Arbetarnas inställning till arbete och arbetsgivare präglades av stor individualism och man ville i princip vara så litet bunden som möjligt. Det var också andra omständigheter, som gjorde det svårt att få en säker uppfattning om opinionen. Upplysande svar fordra att enkla och klart definierade frågor ställas. Det var emellertid mycket svårt att ställa sådana frågor, då vederbörandes inställning till fast anställning ofta dikterades av hur vissa detaljer i ett eventuellt avtal härom komme att utformas. Särskilt fäste man sig vid sådana villkor som grad av bundenhet, möjlighet att få ledigt för jordbruksarbete, bostadsförmåner, pensionsvillkor, graden av säkerhet i anställningen vid konjunkturfluktuationer m. m.

Någon möjlighet att kvantitativt mäta uppdelningen för och emot fast anställning bland skogsarbetarna fanns inte. Vanligtvis fann man, att de mera framsynta och ledande skogsarbetarna voro starkt intresserade av fasta anställningsformer. I huvudsak framkommo följande motiv för och emot fast anställning.

För fast anställning framhävdes bl. a. följande:

Man var medveten om att den extrema högkonjunktur som rått under senare år någon gång måste dämpas. Tecken därpå hade redan

blivit synliga under år 1949. Med hänsyn till konjunkturvariationerna kunde det vara fördelaktigt att ha en fast anställning.

Särskilt de skogsarbetare, som befunno sig i giftasåldern, sade sig vara mycket intresserade av fast anställning, i synnerhet om arbetsgivaren kunde hjälpa dem till modern familjebostad.

En fråga som starkt intresserade alla var pensionsfrågan. Såväl i kommittéarbetet som vid intervjuer med enskilda framfördes önskemålen om förbättrade pensionsförhållanden mycket ofta och spontant. Man framhöll, att skogsarbetaren vanligtvis redan vid 50—55 års ålder var så förbrukad till kroppskrafterna, att han icke råde med fullgoda prestationer i skogen och därför de sista 5—10 åren före folkpensionen hade det mycket bekymmersamt. Skogsarbetarna skulle livligt uppskatta, om arbetsgivarna i någon form kunde trygga deras försörjning även under denna övergångstid. Det ansågs inte alltid nödvändigt att detta skedde i form av pensionering före folkpensionsåldern. I flertalet fall skulle det räcka med en ålderspremie under tiden t. ex. från 55 till något över 60 år. Under denna kunde flertalet fortfarande vara i arbete. Ett stort antal arbetare kunde dock betraktas såsom oförmögna till skogsarbete efter 60 à 63 års ålder. Givetvis var man på det klara med att man inte skulle komma i åtnjutande av pensionsförmåner annat än efter en viss kvalifikationstid i en arbetsgivares tjänst. Pensionsförmåner i någon form måste därför för skogsarbetarnas del betraktas som en stark drivkraft för dem att taga fast anställning.

Somliga ville ha fast anställning och ville samtidigt att ackordsarbete skulle borttagas under motivering att det förstörde kroppskrafter och nerver.

Många ville gå med på helårsanställning, därest de finge garanti för att de inte under hela året behövde arbeta med huggning utan finge omväxling under några månader i form av annat arbete, t. ex. vägbyggnad, gärna i bolagets regi.

Mot fast anställning framhölls bl. a. följande:

Man ansåg det nedsättande för självkänslan att vara fast knuten vid någon viss arbetsgivare. Man ville dessutom vara fri för att bättre kunna utnyttja konjunktursvängningarna. I uppåtgående tider var det bra att kunna välja arbetsgivare och därmed förbättra sina villkor.

Man misstänkte att den fast anställda kåren av arbetare skulle bli insatt på sådana arbetsplatser, dit man inte kunde få några andra, således de sämst betalda och de mest avlägset belägna.

En del uttalade sig mot fast anställning inte bara av personliga skäl utan även av princip. Man insåg, att en fast anställning av skogsarbetare endast kunde omfatta en del och för den närmaste framtiden en mindre del av arbetarna. Denna minoritet skulle få betydligt förbättrade ekonomiska villkor, vilket skulle skapa en kategoriklyvning bland befolkningen med mycket olyckliga sociala följder. Denna solidaritetskänsla var särskilt starkt utvecklad i de avsides belägna byarna uppåt fjällen, där man på sina håll ansåg att samtliga män i byn måste fast anställas eller också ingen.

Bostadsfrågan om bostädernas lokalisering.

Bostadsfrågan spelar en viktig roll i skogsarbetarproblemet. Vid intervjubesöken gjordes i de fall så kunde ske även observationer rörande bostadsstandarden. I allmänhet syntes skogsarbetarnas bostäder vara mycket väl hållna. Ofta hade genomgripande reparationer ägt rum under de senaste åren. Den viktigaste bristen i bostadsstandarden var emellertid att vatten och avlopp saknades. Detta gjorde bostäderna mycket tungarbetade, särskilt om vintern. Bristen på moderna bekvämligheter var ju också, såsom framgick av det föregående, en stark drivkraft för särskilt de unga kvinnornas avflyttning.

Bostadsfrågan diskuterades ingående i kommittéerna. Behovet av moderna bekvämligheter behövde därvid endast konstateras, inte diskuteras. Vad som däremot föranledde livlig diskussion var det riktigaste sättet att investera det stora kapital som skulle fordras för att höja skogsbefolkningens bostadsstandard, d. v. s. intresset koncentrerades kring frågan om en lämplig lokalisering av bostäderna.

Det är tydligt att lokaliseringsfrågan inte kan lösas efter någon schablonmässig princip, utan att hänsyn från fall till fall måste tagas till de lokala förhållandena. Likväl kunde under diskussionen intresset koncentreras till följande alternativ:

Den nuvarande bosättningen konserveras. Byarna förses med vatten och avlopp. Hjälp lämnas också till en högre kultur- och nöjesstandard, t. ex. genom uppförande av samlingslokaler.

Bebyggelsen koncentreras i största möjliga utsträckning till större orter, d. v. s. i regel kommunens tätorter.

De yngre ledamöterna, i synnerhet kvinnorna, höllo på att bebyggelsen i största möjliga utsträckning borde koncentreras till tätorterna. Dessa orters snabba tillväxt visade ju att folk helst ville bo där. Tätorterna ha den största livskraften. I sådana orter har man också tillgång till affärer och läkare, nöjen, idrott m. m.

I synnerhet de något äldre ledamöterna voro däremot av rakt motsatt åsikt. Den nuvarande bebyggelsen borde i flertalet fall konserveras. Man menade, att om blott invånarna i dessa byar fingo bättre materiell standard och säkrare inkomstförhållanden, så skulle de stanna kvar. Det var de osäkra ekonomiska förhållandena som drevo folk bort från byarna. Psykologiska faktorer som ensamhet, brist på kulturella kontakter m. m. ville denna grupp inte fästa så stort avseende vid. Man påpekade vidare, att det vore omöjligt att i större skala koncentrera bebyggelsen till tätorter, ty det skulle medföra, att jordbruket finge nedläggas. Man menade också att även om man inte ginge så långt som till en fullständig koncentra-

tion, så vore varje ytterligare uttunning av befolkningen i byarna nu av ondo, eftersom detta endast skulle bidra till ytterligare avflyttning. Särskilt fäst vid sina nuvarande boningsorter syntes befolkningen runt fjällsjöarna vara.

Några riktlinjer för den framtida
arbetskraftspolitiken.

Här är inte platsen att formulera något detaljerat program för hur skogens arbetskraftsproblem skall lösas. Materialet gör det dock möjligt att i stora drag diskutera olika åtgärder. De synpunkter som framläggas gälla givetvis i första hand det undersökta området, men de torde säkerligen kunna tillämpas på större delen av Norrland.

Det är tydligt att avflyttningen från skogsbygderna och avgången från skogsarbetaryrket i största möjliga utsträckning måste hejdas. Då det av dem, som stanna kvar, i framtiden kommer att fordras flera årliga skogsdaysverken än tidigare, förefaller det vara nödvändigt att skapa en kår av fast anställda skogsarbetare. Det är främst behovet av huggare och skogsvårdsarbetare, som bör tryggas på detta sätt.

Endast så många skogsarbetare kunna dock fast anställas som svara mot det behov av arbetskraft, som är säkrat för säsongfluktuationer. Säsongkurvan kan emellertid utjämnas. I södra Sverige har man ju sedan länge haft en betydligt jämnare fördelning av skogsarbetet över årstiderna än i Norrland.

Många tekniska och organisatoriska frågor måste lösas för att man skall kunna upprätta en kår av fast anställda skogsarbetare. En sådan är hur arbetsavtalen skola göras upp. Därvid står man inför problem, som man inte stött på tidigare. Arbetsgivarna kunna visserligen i vanlig ordning avtala med fackföreningarna om anställningsvillkor m. m. Men avtalen mellan arbetsmarknadens parter avse ju endast att reglera villkoren *om* anställning kommer till stånd.

Däremot stadga icke avtalen någonting om *att* anställning skall ske eller ett visst arbete utföras. Fackföreningarna lära icke kunna garantera att deras medlemmar verkligen komma att anställa sig i den utsträckning som är nödvändig. Dessutom är antalet organiserade arbetare inom skogsbruket förhållandevis lågt. Enbart genom kollektivavtal lär man således icke kunna skapa någon kår av fast anställda skogsarbetare.

Det synes därför vara nödvändigt att individuella avtal träffas mellan arbetarna och arbetsgivarna. Vilka villkor och vilka utfästelser som böra gälla på ömse sidor torde det föra för långt att gå in på här. Skogsarbetsmarknadens organisation skulle således bli annorlunda upplagd än t. ex. inom industrien. Inom industrien arbetar man enligt generationers sedvänja kontinuerligt året runt. Därför kan man här nöja sig med att träffa avtal enbart om arbetsvillkoren. Tills en motsvarande sedvänja blir etablerad inom skogsbruket måste man lita till individuella överenskommelser för att kunna komma ur nuvarande läge.

Därest företagen i någon form vilja hjälpa arbetarna till moderna bostäder, aktualiseras den viktiga frågan om bostädernas lokalisering. Såväl i fråga om koncentrerings av bebyggelsen till större orter som i fråga om konservering av den nuvarande spridda bebyggelsen ha ju starka skäl för och emot kunnat anföras. Med hänsyn till befolkningsutvecklingen förefaller det emellertid vara klok investeringspolitik att som regel inte satsa på de minsta byarna utan att så långt möjligt med hänsyn till arbetsobjektens belägenhet lokalisera bebyggelsen till folkrika och livskraftiga byar. Ett minimikrav bör vara att ha skola och affär.

Ett svårlöst problem är sysselsättningen av den kvinnliga arbetskraften. Som visats i det föregående flytta kvinnor mer än män, och kvinnornas flyttning leder till att även männen flytta. Orsaken till kvinnornas flyttning är bland annat svårigheten att finna för-

värvsarbete utanför jordbruket. Säkerligen skulle situationen kunna upphjälpas om sysselsättning kunde beredas de unga kvinnorna. Handel, serviceyrken och förvaltning har under de sista åren redan expanderat kraftigt. Möjligheten att bereda industriell sysselsättning förefaller således vara enda återstående utvägen. Ett eller några få industriföretag, som sysselsätta kvinnlig arbetskraft, kunna dock knappast förbättra situationen. Det skulle behövas industrianläggningar med 20—50 arbeterskor på ett dussintal ställen inom området för att någon verkan skulle uppnås.

Skogsbrukets rationalisering.

När man bedömer den framtida utvecklingen på arbetsmarknaden får man akta sig för att tänka statiskt. Det förefaller knappast sannolikt att insatsen av mänsklig arbetskraft per avverkad enhet eller kultiverad enhet alltid måste förbli densamma som nu. Genom organisatoriska förbättringar och genom användning av maskinella hjälpmedel i skogsarbetet torde betydliga arbetsbesparingar kunna göras. Detta säges i fullt medvetande om att det är betydligt svårare att rationalisera skogsarbetet än t. ex. industriarbetet.

Det förefaller t. ex. som om lagarbetets fördelar skulle kunna utnyttjas bättre. Som det nu är, måste varje skogsarbetare ha fysik nog att klara alla moment i skogsarbetet, även de tyngsta. Lagarbete skulle möjliggöra specialisering och därigenom göra det möjligt för personer, som inte besitta en toppfysik, att bedriva skogsarbete med drägliga inkomster. Upporganiserandet av sådant arbete förutsätter emellertid, att man har en organisation av fasta skogsarbetare att bygga på.

Ett annat sätt att i större skala spara arbete vore att ta bort skogsbarkningen. Barkningen utgör c:a hälften av huggningsarbetet och därtill den tyngsta delen av detsamma. Möjligheterna att slopa

skogsbarkningen begränsas emellertid av flera omständigheter. Flottas virke obarkat, öka riskerna för sjunkning och lagringsröta. Vidare uppstå skador på virket genom att garvännen i barken fälls ut, vilket orsakar kvalitetsförsämring.

Om man sålunda inte kan tänka sig att helt slopa skogsbarkningen, återstår frågan om barkningsarbetet kan mekaniseras. Många försök med barkningsmaskiner ha gjorts, men ännu har inget framkommit, som gör maskinbarkning i stor skala billigare än handbarkning. Problemet ägnas emellertid stor uppmärksamhet.

I huggningsarbetet har man i viss utsträckning använt motor-drivna sågar. Med nuvarande teknik och organisation äro emellertid dessa ekonomiskt motiverade endast under speciella förhållanden, t. ex. under svåra avverkningsförhållanden eller då arbetskraften tryter.

Däremot har möjligheten att använda maskiner varit större när det gällt snöröjning, vägbrytning, vägunderhåll samt vissa transporter och skogsvårdsarbeten m. m. Det förhåller sig således så, att det hittills varit svårast att mekanisera de arbetsmoment, som det ur arbetskraftssynpunkt varit mest angeläget att kunna mekanisera.¹

Inom alla avsnitt av skogsarbetet skulle emellertid förutsättningarna att använda maskiner förbättras, om avverkningsarbetet i större utsträckning kunde koncentreras. Om större ytor än som nu är fallet på en gång kunde slutavverkas, skulle såväl huggning som transporter och efterföljande skogsvårdsarbeten med betydligt större fördel än nu kunna göras med maskiner. Institutionella förhållanden hindra emellertid en koncentration av arbetet i större skala. Gällande skogsvårdslagstiftning och i synnerhet tillämpningen av densamma

¹) Förf. har haft tillfälle att ta del av resultaten av de försök med maskindrift, som gjorts inom Kramfors AB under ledning av jägmästare Nils Hultmark. Av landets skogsföretag torde Kramfors AB vara det, som kommit längst, när det gällt att införa maskindrift i skogsbruket.

gör att endast sällan sådana stora sammanhängande avverknings- och föryngringsytor kunna uppstå. Ehuru förf. inte besitter någon skoglig sakkunskap, torde det ändå vara tillåtet att ifrågasätta, om inte vi i framtiden tvingas att ompröva lagstiftningen härvidlag. Vid avvägningen mellan önskemålet att i största möjliga utsträckning spara växande skog och önskemålet att åstadkomma ett rationellt och med moderna hjälpmedel bedrivet skogsbruk, torde hittills det förstnämnda i flertalet fall ha fått dominera. Men även om reformer äro tänkbara på detta område, återstår som ett väsentligt hinder för koncentrerade avverkningar den nuvarande spridda arronderingen.

Vid bedömningen av utvecklingen på lång sikt förefaller det dock ovedersägligt, att skogsbruket successivt måste gå mot en ökad användning av maskiner. De svåraste och mest tidsödande problemen för spridning av denna mekanisering äro av organisatorisk natur. För att smidigt kunna inlemma maskinerna i driften synes det vara nödvändigt med kontinuerlig försöksverksamhet. Även om de ekonomiska resultaten av maskinell skogsdrift hittills inte varit fullt tillfredsställande, måste man beakta, att kostnaderna för de arbetsformer som nu tillämpas säkerligen komma att stiga i framtiden. Alla tecken tyda på att arbetskostnaderna relativt till andra kostnader komma att stiga på grund av knapphet på arbetskraft och motvilja mot tungt kroppsarbete.

Även andra synpunkter än de rent ekonomiska och kalkylmässigt gripbara måste emellertid beaktas. Möjligheterna att substituera manuell arbetskraft med maskinell sådan har visat sig göra arbetet lättare och intressantare. Därigenom har man kunnat ta vara på tekniskt sinnad ungdom som annars måste flytta från trakten för att få utlopp för sina intressen. Mekanisering bidrar säkerligen till att överbrygga den klyfta i socialt hänseende mellan skogsarbetet och övriga yrken man anser finnas.

Vad är produktivitet?

Av Erik Ruist

I den samhällsekonomiska debatten dyker allt som oftast produktivitetens utveckling upp i olika sammanhang. De siffror som beräknas av olika organ både här hemma och i utlandet är föremål för ett livligt intresse och ängslig undran: Är framstegstakten tillräckligt hög? Kan inte näringslivets effektivitet ökas snabbare, så att bl. a. vår internationella konkurrensförmåga stiger? Och å andra sidan: Har arbetarlönerna hållit takten med produktiviteten, eller har effektivitetsvinsterna helt kommit andra befolkningsgrupper till godo?

Från företagarkåren har man stundom med en viss undran betraktat detta intresse för produktiviteten och sagt sig, att en uppgång i produktionen per arbetstimme, vilket ju är den gängse definitionen på produktivitet, givetvis är och för sig är önskvärd. Den härigenom uppkomna minskningen i arbetskostnaden kan emellertid tänkas uppvägd av en ökning i åtgången av andra produktionsfaktorer, varigenom totalkostnaden kan förbli oförändrad, och det alltså varken föreligger någon effektivitetsförbättring eller möjlighet till lönehöjning.

Dessa skillnader i uppfattning av vad en produktivitetsförändring innebär bottenar huvudsakligen i en begreppsförvirring. Ordet produktivitet används i dagligt tal praktiskt taget synonymt med effektivitet, men när det gäller att mäta den, definieras den i allmänhet som produktmängden per arbetstimme, vilket dessutom felaktigt

tros vara ett entydigt mått. Nedan skall diskuteras, hur ett företags eller en industribranschs produktion per arbetstimme (här förkortat PAT) bör mätas och i vilken mån den kan sägas vara ett uttryck för effektiviteten, och vidare vilka samband som kan råda mellan PAT, levnadsstandard och löner. Till att börja med läggs diskussionen helt på det principiella planet med bortseende från svårigheten att mäta PAT. Avslutningsvis berörs vilka felkällor som påverkar de aktuella PAT-beräkningarna och i vilken mån dessa kan användas i de nämnda sammanhangen. För att undvika missförstånd kommer ordet produktivitet inte att användas, utan i stället de mera beskrivande PAT resp. effektivitet.

Sambanden mellan PAT, löner och levnadsstandard.

Varför har då arbetsinsatsen tilldragit sig så stor uppmärksamhet jämförd med övriga produktionsfaktorer? Ur ett företags synpunkt är i allmänhet arbetskostnaden endast en mindre del av totalkostnaden, och i stället för PAT kan man med lika stort berättigande beräkna produktionen per ton råvara, per kWh elektrisk energi o. s. v. Det torde emellertid inte vara människans ställning som produktionsfaktor som påkallat detta intresse utan snarare hennes egenskap att samtidigt vara konsument. Om man betraktar den samhällsekonomiska utvecklingen på lång sikt, är det klart att levnadsstandarden, alltså *konsumtionen* per individ, har kunnat öka endast därigenom att *produktionen* per individ har stigit. Om levnadsstandarden skall fortsätta att stiga, är det följaktligen av vikt att PAT växer. Detta gäller speciellt i nuvarande läge med full systerställning, då inte produktionen kan ökas genom att utnyttja tidigare arbetslösa personer. Ur samhällets synpunkt kan alltså en högre PAT betraktas som en förbättrad effektivitet inom näringslivet, och detta är sannolikt förklaringen till att PAT och effektivitet

ofta behandlas som synonymer. Varje befolkningsgrupp är givetvis mån om att den får sin beskärda del av en sådan effektivitets- och standardförbättring, och härur härstammar tesen, att lönerna bör stiga i takt med PAT. Om en jämförelse visar att de stigit saktare, har detta tolkats så, att det förelåg utrymme för ytterligare lönestegringar.

Vad avser man då med »utrymme för lönestegringar»? Ur en synpunkt kan man säga att ett sådant föreligger, om företagens lönebetalningsförmåga inte är helt utnyttjad. Hur denna skall mätas kan diskuteras, men en indikator som använts är ett PAT-mått, definierat som företagets nettovärde, d. v. s. dess tillverkningsvärde minskat med alla kostnader utom för arbete och kapitalförräntning, dividerat med hela antalet arbetstimmar. Det faktum att en uppgång inträffat i nettovärdet visar att det finns ett större belopp att dela mellan arbete och kapital. Det kan då anses »skäligt», menar man, att timförtjänsterna stiger i takt med nettovärdet per arbetstimme. Om man därför vid en jämförelse bakåt finner att en på detta sätt definierad PAT stigit mer än timförtjänsterna, säger man att det föreligger ett utrymme för lönehöjningar.

När man ser framåt i tiden kan man emellertid tala om ett sådant utrymme även i en annan mening, och det är kanske denna aspekt som är mest aktuell just nu. Om nämligen penninglönerna stiger så snabbt att inte tillgången på varor och tjänster förslår att utan en samtidig prisstegring möta den stigande efterfrågan som härstammar från inkomsthöjningen blir uppgången i reallönen inte så stor som i penninglönen. Ur denna synpunkt kan man därför ange utrymmet för reallönehöjningen vara beroende av hur mycket varor och tjänster som finns tillgängliga för konsumtion, eller för att använda den terminologi som utbildats i nationalbudgetdiskussionen, av huruvida en planerad inkomsthöjning inte förorsakar något inflationsgap. Under vissa förutsättningar, som närmare diskuteras nedan, växer »utrymmet för konsumtion» i takt med hela produk-

tionen, och arbetslönen, som bestämmer den enskildes möjligheter att konsumera, skulle då grovt uttryckt kunna växa i takt med produktionen per arbetstimme.

För att närmare reda ut under vilka förhållanden det på dessa båda sätt definierade »utrymmet för lönehöjningar» kan bestämmas av ett PAT-mått är det lämpligt att införa begreppet nationalprodukt. Denna är en summa av värdet av alla varor och tjänster som producerats inom landet under en viss period. Alla dubbelräkningar är därvid eliminerade, så att enbart slutprodukter medräknas. Avdrag görs också för råvaror etc. som inköps från utlandet, så att nationalprodukten endast omfattar de värden som tillskapats inom landet. I detta sammanhang bör nationalprodukten räknas netto, d. v. s. avdrag bör även göras för den kapitalförslitning som ägt rum under perioden.

Ett mått på produktionen per arbetstimme för hela samhället kan beräknas genom att sätta nettonationalprodukten i relation till hela antalet arbetstimmar som nedlagts i den. Då erhålls vad man skulle kunna kalla *samhällsekonomisk PAT*. Man kan nu betrakta nationalprodukten — och den samhällsekonomiska PAT — ur olika synpunkter, och av intresse i detta sammanhang är inkomst- och utgiftsaspekterna. Summan av alla inkomster som uppkommit under året kallas nationalinkomsten, vilken i praktiken kan sättas lika med nationalprodukten och kan delas upp i arbetsinkomster och kapitalinkomster. PAT blir på detta sätt en summa av arbetstimförtjänsten och kapitalinkomst per arbetstimme, en term av svårtolkad innebörd. Tesen att den genomsnittliga arbetstimförtjänsten i samhället skall ökas i takt med den samhällsekonomiska PAT är sålunda ett subjektivt förslag till lösning av frågan om fördelningen av produktionens avkastning mellan arbete och kapital. För kapitalets del betyder detta förslag oförändrad förräntning, om det i produktionen insatta kapitalet per arbetare stiger i samma takt som PAT. På lång sikt och för samhället som helhet är det givetvis inte alldeles orim-

ligt att utvecklingen kan vara sådan, ehuru det på grund av brist på statistik är svårt att ha någon bestämd uppfattning i frågan. Även för industrien eller för ett enskilt företag gäller emellertid, att nettovärdet bildar arbetsinkomster och kapitalinkomster. Ju mindre enhet man behandlar, desto mindre sannolikt är det dock att kapitalet per arbetare växer i takt med PAT.

Såväl kapitalinkomsterna som arbetsinkomsterna innehåller, såsom de definierats ovan, poster som man ur den enskilde inkomsttagarens synpunkt vanligen inte räknar som inkomster. Sålunda ingår t. ex. företagskatter och i företaget återinsatta vinstmedel i kapitalinkomsterna, och avsättningar till pensionsfonder samt bostadssubventioner i arbetsinkomsterna. Till arbetsinkomsterna räknas givetvis inte bara arbetarpersonalens avlöningar, utan också löner till förvaltningspersonal och företagsledare. Detta bör givetvis observeras, när man söker att med hjälp av tillgänglig statistik jämföra PAT och löner.

Ur rent företagsekonomisk synpunkt kan emellertid utrymmet för lönehöjningar inte bestämmas av den genomsnittliga PAT. Den klassiska teorin lär oss att vid fri löne- och prisbildning företagen tenderar att — eller anser sig ha råd att — betala sina arbetare lika mycket som den höjning i produktionsvärdet som erhålls genom att sätta in ytterligare en arbetare i tillverkningsprocessen utan att i övrigt ändra någonting. Detta kan givetvis betraktas som en PAT för denna arbetare eller en marginell PAT för företaget. Om arbetslönen av någon anledning blir högre, lönar det sig för företaget att ersätta en del av arbetskraften med andra produktionsfaktorer, t. ex. maskiner, eller att helt enkelt minska produktionen genom att avskeda arbetskraft. För samhället som helhet yttrar sig detta som arbetslöshet. Om å andra sidan lönen ligger lägre än den marginella PAT, uppstår en tendens till brist på arbetskraft. Den marginella PAT skiljer sig från den genomsnittliga PAT för samtliga arbetare som man alltid rör sig med i praktiska beräkningar. Genom den

fortgående mekaniseringen höjs båda dessa PAT, och det är givetvis möjligt att utvecklingstakten för dem är densamma, men därom vet man ingenting. Om så inte är fallet, kommer lönerna snarast att följa den marginella PAT, såvida inte företagen genom ett system av regleringar hindras att handla vinstrationellt, och skillnaden mellan marginal-PAT och löner bestämmer om något utrymme för lönehöjningar ur denna synpunkt föreligger.

För att övergå till den andra linjen i resonemanget om PAT och lönerna bör nationalprodukten betraktas från utgiftssidan och delas upp i en del som används till konsumtion och en annan som går till investeringar. För att hålla sambandet med det tidigare resonemanget klart kan både konsumtionen och investeringarna spaltas upp i de delar som finansieras ur arbetsinkomster och ur kapitalinkomster. Vi får på så sätt fyra kategorier att laborera med. Det är inte sannolikt att den andel av arbetsinkomsterna som sparas, d. v. s. som slutligen används till investeringar, varierar inom alltför vida gränser. Om därför arbetsinkomsterna stiger, betyder det huvudsakligen en i samma proportion ökad konsumtion. Ser vi nu framåt och räknar i oförändrade priser, utgör nationalproduktens ökning den ram inom vilken konsumtion och investeringar kan öka. Förutsatt att investeringarnas andel är konstant, kan totalkonsumtionen öka i samma takt som nationalprodukten. Om nu slutligen konsumtionen ur kapitalinkomsterna är en konstant andel av totalkonsumtionen, kan konsumtionen ur arbetsinkomsterna och därmed arbetsinkomsterna själva stiga i takt med nationalprodukten, d. v. s. timförtjänsten kan stiga i takt med PAT. Är löneökningen större, blir resultatet en prisstegring som gör att den reala ökningen blir mindre än den nominella.

För att en lönehöjning skall kunna äga rum och bli även en realhöjning, måste utrymme härför finnas i båda de meningar som diskuterats ovan, såvida inte förutsättningarna ändras. Om sålunda ut-

rymme för lönehöjningar föreligger ur företagsekonomisk synpunkt, så att lönen ligger under den marginella PAT, men däremot inget utrymme finns för konsumtionsökning, kan en reallönehöjning erhållas antingen genom att inkomstökningen helt och hållet sparas, genom att investeringarna skärs ned så att konsumtionen kan öka eller slutligen genom att minska konsumtionen ur kapitalinkomsterna. Kan detta inte ske, skapas nytt utrymme endast genom en PAT-stegring. Sådan är i stort sett situationen i Sverige just nu.

Hittills har endast den genomsnittliga inkomstutvecklingen i samhället berörts. Det är emellertid naturligt om en grupp, t. ex. industriarbetarna, kräver samma förmåner resp. måste pålägga sig samma restriktioner i inkomsthänseende som andra grupper. I vissa fall accepteras dock en ojämn fördelning av lönehöjningarna så som skedde under kriget, då arbetslönerna i jordbruket och skogsbruket steg väsentligt snabbare än i industrien. En sådan utveckling kan exempelvis åstadkommas genom att en real PAT-stegring i industrien används till prissänkning i stället för till lönehöjning, samtidigt som både en prisstegring och en lönehöjning äger rum inom jordbruket.

Om man trots detta under en viss period vill jämföra t. ex. medeltimförtjänsten i hela industrien med en PAT för hela samhället, bör denna beräknas på ett annat sätt än den samhällsekonomiska PAT. Man måste nämligen observera, att en ökning av den genomsnittliga inkomsten kan ske dels genom en allmän lönehöjning, dels genom en överflyttning från lägre till högre betalda yrken och näringsgrenar. På samma sätt kan PAT höjas antingen genom en PAT-stegring för individuella företag eller genom en överflyttning av produktionen mellan näringsgrenar, varor eller företag. Om nu en sådan överflyttning vinst äger rum, kan denna givetvis inte påverka genomsnittslönen inom en viss näringsgren, eftersom vinsten tillfaller dem som flyttar. Detta är i hög grad aktuellt för Sveriges

del, där t. ex. överflyttningen från jordbruk till industri, samfärdsel och övriga näringar varit mycket betydande och ännu ej är avslutad. Den ökning av total real samhällsekonomisk PAT som ägde rum under 1940-talet berodde sålunda till inte oväsentlig del på denna överflyttning. För att eliminera denna felkälla bör följaktligen PAT beräknas som ett medeltal mellan PAT i de olika näringsgrenarna, varigenom ingen hänsyn tas till överflyttningarna mellan dessa. Ett sådant mått kan lämpligen benämnas den genomsnittliga *näringsgrens-PAT*.¹ Är man inriktad på lönejämförelser för en industribransch, bör alla överflyttningar ned till denna nivå elimineras, och man får en genomsnittlig *bransch-PAT* för hela samhället.

De jämförelser mellan löner och PAT som hittills behandlats har hela tiden avsett ett PAT-mått för hela samhället. Detta är inte alls nödvändigt. Medeltimförtjänsten för industrien kan sålunda mycket väl jämföras med ett PAT-mått för industrien o. s. v. Ur konsumtionssynpunkt har det ingen som helst betydelse om alla löner stiger parallellt eller om lönen inom varje näringsgren anpassas efter dess PAT. Däremot innebär det en annan teori i fråga om inkomstfördelningen. Om jämförelsen görs i reala termer, vilket enligt ett senare resonemang är olämpligt, innebär en likhet i stegringstakt att en PAT-stegring i en näringsgren helt kommit de därtill knutna personerna till godo. Sker jämförelsen i nominella värden, avser den endast inkomstfördelningen *inom* näringsgrenen i fråga. För industrien kan sålunda en sådan jämförelse visa, om arbetarinkomsterna utvecklats parallellt med förvaltningspersonalens inkomster, företagareinkomsterna och ersättning till produktionskapitalet. I detta fall är det viktigt att ta hänsyn till effekten av förvaltningspersonalens relativa ökning. PAT-måttet skall sålunda beräknas med hän-

¹) Effekten av en överflyttning beror givetvis på skillnaden mellan näringsgrernas marginella PAT, inte mellan deras genomsnittliga PAT. Näringsgrens-PAT anger därför inte exakt vad som skulle hänt, om ingen överflyttning ägt rum.

synstagande till arbetstiden för alla kategorier anställda, inte enbart arbetarpersonalen.

Samma jämförelse kan givetvis göras för allt mindre enheter, men samtidigt blir tesen att arbetslönerna bör utvecklas i takt med PAT allt mindre rimlig, även bortsett från att jämvikt endast råder då lönerna överensstämmer med den marginella PAT. Antagandet att kapitalinsatsen per arbetare växer i takt med PAT blir nämligen allt mindre realistisk, och för ett företag gäller det med säkerhet inte. Här syns ligga en av grunderna till att åsikterna om lämpligheten av PAT som jämförelsebas för lönerna varit så delade. Det som ur vissa synpunkter kan anses rimligt för hela samhället blir absurt för det enskilda företaget.

Det har framskyttat i diskussionen ovan, att en jämförelse mellan PAT och löner skulle kunna ha olika innebörd, om den görs i reala eller nominella termer. De reala måtten förutsattes då på något odefinierat sätt ha erhållits med hjälp av prisindex. Genom att olika index använts för PAT och för löner blir då resultatet annat än vid den direkta, nominella jämförelsen. Även rent principiella skillnader kan emellertid uppstå. Låt oss närmare analysera det fall då industriens PAT-stegring användes till höjda löner inom jordbruket genom att priserna på industriprodukter sjönk och priserna på jordbruksprodukter steg. Om i övrigt allting förblev oförändrat, skulle det innebära, att nominellt sett nettovärde och PAT inte ändrades i industrien men steg i jordbruket. Realt var förhållandet det rakt motsatta. En jämförelse skulle därför ge vid handen, att industriarbetarnas reallöner förblivit oförändrade eller rentav sjunkit, medan industriens reala PAT stigit. Trots detta existerar inget utrymme för lönehöjningar, eftersom PAT-vinsten redan tagits i anspråk för prissänkning. Den nominella jämförelsen eliminerar sådana effekter och konstaterar, att då varken PAT eller löner förändrats, finns inget utrymme för lönehöjningar. Om den allmänna prisnivån såsom ovan antagits är oförändrad eller om den är stigande, spelar

ingen roll för slutsatsen att den nominella jämförelsen ur denna synpunkt ger ett riktigare resultat än den reala.

En överflyttningseffekt av samma art som den från industri till jordbruk kan göra sig gällande även om man tar hela samhället i beaktande, varför den reala och den nominella jämförelsen också här ger olika resultat. Om det nämligen sker en försämring i terms of trade — exportpriserna jämförda med importpriserna — innebär detta en överföring från Sverige till utlandet av vinsten av en svensk PAT-stegring. Konjunkturinstitutet har exempelvis beräknat, att försämringen i våra terms of trade mellan 1948 och 1949 hade en lika stor inverkan på levnadsstandarden som en real nedgång med 2 % i den samhällsekonomiska PAT. En förbättring i terms of trade har givetvis motsatt effekt.

När det gäller att mäta den genomsnittliga levnadsstandardens utveckling har PAT föreslagits som ett mått bland många andra. Det måste givetvis i så fall vara den reala samhällsekonomiska PAT som skulle kunna användas. På grund av den ovan nämnda effekten av en förskjutning i terms of trade kan emellertid inte dess utveckling vara helt parallell med levnadsstandardsutvecklingen. Det finns i själva verket ytterligare minst ett skäl till en divergens, nämligen en förändrad befolkningsstruktur. Om nämligen den produktivt sysselsatta andelen av befolkningen sjunker och PAT är oförändrad, sjunker levnadsstandarden, eftersom varje produktiv individ måste dela sin oförändrade kaka med flera barn och gamla, antingen genom direkt försörjning eller via skatter och t. ex. folkpension. Detta är särskilt aktuellt nu, då åldringarnas andel ökar, och följaktligen en ökning av den samhällsekonomiska PAT under i övrigt oförändrade förhållanden motsvaras av en något mindre levnadsstandardsökning. På litet längre sikt och vid full sysselsättning betingas dock en levnadsstandardsstegring helt av att PAT stiger, även om tillväxthastigheten sålunda på kortare sikt inte alls behöver vara densamma.

PAT som effektivitetsmätare.

På grund av de samband som onekligen finns mellan PAT och levnadsstandarden har man i den allmänna diskussionen ofta betraktat en PAT-stegring som en effektivitetsökning. Detta har i sin tur lett till, att strävan mot högre effektivitet såväl i näringslivet som helhet som i det enskilda företaget i vissa fall antagits böra inriktas på att höja PAT. Denna uppfattning, som givetvis inte kan delas av någon företagsledare, eftersom han måste tänka på totalkostnaden, ej enbart på arbetskostnaden, torde bero på att effektiviteten hos en rörelse kan betraktas ur flera olika synpunkter. Nedan skall göras ett försök att renodla tre sätt att bedöma ett företags eller en näringsgrens effektivitet, vilka enklast kan karakteriseras som dess samhällsekonomiska, företagsekonomiska och tekniska effektivitet.

Helt allmänt skulle effektivitet kunna definieras som förhållandet mellan produktionsresultat och samtliga insatta produktionsfaktorer. Ju mer ett företag kan producera utan att mängden produktionsfaktorer ökar, desto effektivare är det givetvis. Så långt råder ingen meningsskiljaktighet. Det är först när det gäller att konkret mäta produktionen och produktionsfaktorsinsatsen, som det är av betydelse från vilken synpunkt man betraktar företaget i fråga.

När t. ex. statsmakterna talar om näringslivets effektivitet, avser de vad man skulle kunna kalla *den samhällsekonomiska effektiviteten*, och produktionsresultatet bedöms ur samhällelig nyttsynpunkt. Olika grupper kan emellertid ha olika åsikter om hur denna nytta skall bedömas och följaktligen om huruvida en produktionsförändring innebär en effektivitetshöjning eller inte. På samma sätt kan ju olika meningar göra sig gällande när det är fråga om att bevilja importlicens för den ena eller andra varan eller byggnadstillstånd till den ena eller andra anläggningen. När det gäller att kvantitativt uttrycka en värdering, tänker man vanligen på penningvärdet, men detta är inte den enda tänkbara mätaren. För vissa områden finns

ju andra vedertagna mått, t. ex. kalorier för livsmedel och skördeenheter för skörden av olika grödor. Man kan alltså mycket väl tänka sig att bedöma jordbrukets effektivitet genom att jämföra produktionen i kalorier med insatsen av olika produktionsfaktorer.

I praktiken är det emellertid svårt att konstruera något alldeles nytt värderingssystem för alla varor och tjänster som produceras i hela näringslivet, och det enda hittills använda är därför prissystemet under något visst år. Principiellt sett borde även värderingsförskjutningar — prisförskjutningar — få göra sig gällande genom att man använde det för varje år gällande prissystemet och endast eliminerade prisnivåförändringar på något summariskt sätt. Svårigheten är då givetvis att göra denna elimination teoretiskt tillfredsställande.

När det gäller att mäta mängden använda produktionsfaktorer, står man inför motsvarande värderingsproblem. Har man beslutat sig för att mäta produktionen i värde, kan man inte göra detsamma med produktionsfaktorerna. Skillnaden mellan dessa båda, som ju ingår som täljare och nämnare i effektivitetsmättet, skulle då endast bli företagsvinsten, och måttet som sådant tämligen ointressant i detta sammanhang. Alla möjliga värderingsgrunder är emellertid tänkbara. En substitution av en produktionsfaktor för en annan kan i vissa sammanhang betecknas som en vinst, i andra som en förlust. Stundom kan tillgången på en produktionsfaktor vara så knapp, att en minskning i åtgången av den betecknas som en vinst, hur mycket man än inom rimliga gränser ökar åtgången av de övriga. Sådan var situationen under 1930-talet i den japanska bomullsindustrin där maskinparken var helt otillräcklig, och där man också bedömde sin effektivitet med ett mått på produktionen per maskintimme. Motsvarande kan allmänt sägas vara fallet vid full sysselsättning, då ytterligare arbetskraft inte står att uppbringa, och en minskning i arbetsåtgången ur samhällsekonomisk synpunkt i allmänhet kan betecknas som effektiv, så länge inte landets råvarutillgångar blir

utsatta för rovdrift eller kapitalåtgången orimligt stor. Om man betraktar hela produktionskedjan från utvinnande av råvarutillgångarna till och med distributionen som en enda process, utgör utan tvekan arbetskostnaden — om dit även räknas avlöningar till förvaltningspersonal o. s. v. — den överväldigande största delen av totalkostnaden. Även ur denna synpunkt kan det alltså vara motiverat att inte ta hänsyn till någon annan produktionsfaktor än arbete vid beräkningen av den samhällsekonomiska effektiviteten, som sålunda skulle kunna mätas med ett PAT-mått. En beräkning av detta slag är emellertid mycket svår att genomföra, åtminstone för mindre enheter än hela näringslivet, på grund av att även det arbete, som är nedlagt i råvaror och halvfabrikat skall hänföras till slutprodukterna. Man måste med andra ord behandla produktionen av en vara som om tillverkningsprocessen vore fullständigt vertikalt integrerad. För en konfektionsfabrik skall alltså en minskning av tygåtgången per plagg räknas som en minskad arbetsåtgång, eftersom den sparar arbetskraft i väveriet och i ännu tidigare produktionsled.

En rörelses samhällsekonomiska effektivitet måste emellertid skiljas från dess *företagsekonomiska effektivitet* eller vinsteffektivitet. Denna bestäms givetvis av företagets förmåga att köpa lämpliga råvaror, producera de varor som ur olika synpunkter är mest lönnande, pressa ned tillverkningskostnaderna samt sälja på de marknader som ger den största vinsten. Hur denna effektivitet skall mätas är ett svårt problem, som inte här skall diskuteras närmare. En indikator är givetvis rörelsens monetära resultat, men detta röner inflytande även från ett antal faktorer, som inte kan påverkas från företagets sida, t. ex. marknadsläget, råvarupriser och avtalsbundna löner. Det är alldeles otänkbart att i detta sammanhang använda något PAT-mått. Beroende på de skiljaktiga värderingsnormerna behöver givetvis samhällets och företagets synpunkter inte alltid sammanfalla, och en PAT-stegring, som av vissa grupper betecknas

som en samhällsekonomisk vinst, kan te sig som en kostnadsökning för det enskilda företaget.

Man kan emellertid skilja ut den del av den företagsekonomiska effektiviteten, som närmast avser teknikernas bidrag till den, nämligen förmågan att producera det av företagsledningen med hänsyn till marknaden etc. bestämda varuurlvalet till lägsta möjliga kostnad. Låt oss till att börja med antaga, att priserna på arbete, råvaror och alla andra produktionsfaktorer hålls oförändrade. En kostnadssänkning måste då åstadkommas genom en minskning i åtgången av åtminstone en produktionsfaktor. Man kan därför i detta fall bedöma ett företags eller en näringsgrens *tekniska effektivitet* med ledning av totalkostnaden för den aktuella produktionen, jämförd med motsvarande kostnad, om basårets åtgångstal fortfarande hade gällt. Divideras den förra med den senare, erhålls förändringen i åtgångstal för alla produktionsfaktorer, där den totala kostnaden för varje faktor utgör dess vikt. Om kostnaden sjunker, stiger effektiviteten, och man skulle därför som ett mått på den tekniska effektiviteten kunna använda det inverterade värdet av detta medeltal.

Släpps antagandet om oförändrade priser på produktionsfaktorerna blir situationen genast mera komplicerad. Man kan givetvis tänka sig att som vid standardkostnadsberäkningar värdera produktionsfaktorerna efter priserna under något basår, men detta leder till vissa icke önskvärda resultat, såsom framgår av nedanstående exempel:

Antag att i en produktionsprocess endast två produktionsfaktorer används. Deras priser under två på varandra följande perioder är

	produktionsfaktor	
	1	2
period 0	1	5
1	2	6

Under den första perioden används 100 enheter av den första och 10 av den andra faktorn, och totalkostnaden blir 150. Efter prisstegringen skulle totalkostnaden stiga till 260, men faktorerna går att substituera, så att samma totala produk-

tion erhålls genom att använda endast 80 enheter av den första men i stället 15 av den andra. Härigenom sjunker totalkostnaden till 250. I det aktuella läget måste givetvis denna substitution betraktas som effektiv. Det ligger därför nära till hands att i effektivitetsmätningen använda de aktuella priserna, varigenom måttet $260 \cdot 250 = 1,04$ erhålls. Om nu emellertid priserna återgår till läget under perioden 0, blir totalkostnaden 155, om inte en ny substitution görs så att utgångsläget med kostnaden 150 återställs. Denna nya substitution är givetvis effektiv och enligt den använda mätningmetoden blir koefficienten $155 : 150 = 1,03$. Jämförs nu den första perioden med den sistnämnda, erhålls en effektivitetsstegring med 7 % ($1,04 \cdot 1,03 = 1,07$), trots att i själva verket såväl priser som åtgångstal är desamma.

För att undvika denna orimlighet kan man värdera produktionsfaktorerna efter priserna under en basperiod, säg perioden 0. Detta är just en standardkostnadskalkyl. Standardkostnaden under period 0 är 150 och stiger under period 1 till 155, vilket skulle tyda på en effektivitetssänkning. Denna uppgång har emellertid åstadkommit av att man genom en substitution *sänket* den verkliga kostnaden från 260 till 250, vilket måste vara rationellt. Inte heller denna värderingsgrund är därför tillfredsställande.

Det anförda exemplet visar, att man inte på detta enkla sätt kan uttrycka en rörelses tekniska effektivitet som den definierades ovan. Om emellertid åtgångstalen för samtliga produktionsfaktorer förändrades parallellt, skulle givetvis effektivitetsmättet bli det inverterade värdet av åtgångstalsförändringen. Minskar alltså åtgången av alla faktorer med 10 %, blir effektivitetsmättet $100/90 = 1,11$ och effektiviteten kan alltså sägas ha stigit med 11 %. När åtgångstalen förändras olika, måste man först på något sätt väga ihop dem för att erhålla ett åtgångstalsindex. Det är emellertid tveklaktigt, huruvida en sådan vägning är möjlig. Känner man samtliga åtgångstal, kan dock givetvis effektivitetsförändringen subjektivt bedömas. Då PAT är det inverterade värdet av arbetsåtgången per producerad enhet, är den givetvis av stort intresse tillsammans med liknande uppgifter för råvaror, bränsle, kraft etc. Med hjälp av en tillräckligt långt gående uppdelning av PAT-mättet kan dessutom en förändring lokaliseras till en viss process eller avdelning i ett företag, vilket kan vara av betydelse om man söker en orsaksförklaring. I och för sig säger måttet däremot ingenting om orsakerna till en förändring, och det är sålunda omöjligt att med hjälp

därav söka konstatera, hur arbetarnas personliga prestationsförmåga förändras.

PAT-måttet har även direkt använts för att uppskatta den tekniska effektiviteten som helhet. För att detta skall vara riktigt, måste, om teknisk effektivitet definieras som ovan, besparingen av samtliga produktionsfaktorer ha skett ungefär parallellt. Då priset på arbetskraften på lång sikt sannolikt har stigit väsentligt mer än priset på någon annan produktionsfaktor, har man antagligen sparat mest på arbetskraften. Eftersom den tekniska effektiviteten måste påverkas av samtliga åtgångstal, erhålls i så fall en för stark uppgång, om PAT används som en indikator på den. I industrier, där arbetskostnaden utgör en stor andel av totalkostnaden, är denna överskattning kanske inte alltför betydande, men när andelen är mindre än hälften, blir den helt okontrollerbar. Då detta i varje fall i svensk industri snarare är regel än undantag, är det helt missvisande att kalla en PAT-stegring för effektivitetsvinst, rationalisering el. dyl. Att försöka mäta ett företags eller en branschs internationella konkurrensförmåga med PAT måste vara ännu mera felaktigt, eftersom den beror dels på den tekniska effektiviteten — som inte kan mätas med PAT — dels på relativa prisnivå- och växelkursförändringar, över vilka företaget inte råder.

Av diskussionen ovan framgår, att ett PAT-mått kan användas som effektivitetsmätare endast på det samhällsekonomiska planet och där endast under den förutsättningen att man anser arbetskraften väsentligt mycket värdefullare än övriga produktionsfaktorer och att arbetsinsatsen helt hänföres till slutprodukterna. Att bedöma ett företags effektivitet på grundval av PAT är i allmänhet felaktigt.

Möjligheterna att mäta PAT.

Diskussionen har hittills helt förts på det principiella planet, och olika PAT-mått har definierats utan närmare undersökning av de praktiska mätningmöjligheterna. De mått som nu existerar är emellertid mycket ofullkomliga, och det är tveksamt om man någonsin kommer att närma sig idealen i sådan grad att måtten kan användas utan alltför starka reservationer. Då förändringarna i PAT från år till år är små, måste måttet vara mycket noggrant för att inte förändringarna helt skall ligga inom felmarginalerna.

Alla de teoretiska mått som berörts ovan hänger intimt samman med varandra och bildar en kedja, där varje länk bidrar till att analysera den närmast föregående. Detta framgår klarast av appendixet, där formlerna för de olika måtten härleds.

Det grundläggande måttet är *nominell samhällsekonomisk PAT*, d. v. s. nettonationalprodukten dividerad med hela antalet arbetstimmar för alla kategorier av sysselsatta och har använts ovan vid lönejämförelser för hela samhället. Då nettonationalprodukten är mycket svår att beräkna, används i praktiken alltid bruttonationalprodukten i stället, vilket innebär att även avskrivningar inkluderas i värdet. Detta betyder att en ökning av PAT, definierad som bruttonationalprodukten dividerad med antalet arbetstimmar, till en viss del måste användas till ökade avskrivningar. Antagandet att lönen kan stiga i takt med PAT bygger då ytterligare på förutsättningen att avskrivningarna ständigt utgör en konstant andel av bruttonationalprodukten.

Bruttonationalprodukten beräknas varje år av Konjunkturinstitutet, och ett ungefärligt PAT-mått kan givetvis erhållas härur. På grund av primärmaterialets brister blir emellertid siffran behäftad med en så stor osäkerhet, att jämförelser med löneutvecklingen år för år är meningslös. Över längre perioder, säg 10 år, blir utslagen

däremot så stora att en någorlunda rättvisande jämförelse kanske kan göras.

En förändring i den samhällsekonomiska PAT kan bero på ett flertal faktorer. För en närmare analys önskar man i olika sammanhang eliminera inflytandet från vissa av dem. Först och främst inverkar givetvis prisförändringar, vidare överflyttningar av arbetskraft mellan olika näringsgrenar, varor, företag eller utbildningsgrader. Exempel har tidigare givits med flyttningarna från jordbruk till industri, men effekten blir precis densamma vid flyttning från företag med låg PAT till företag med hög.

Prisförändringarna kan givetvis principiellt elimineras på vilket stadium som helst, varigenom man kommer åt den »reala» förändringen. För vissa näringsgrenar, t. ex. handeln och förvaltningen, är det emellertid praktiskt taget omöjligt att göra någon omräkning till fasta priser, eftersom man inte kan fixera någon kvantitetsgrund och alltså inte heller några priser för fixerade tjänster. En omräkning till real PAT bör alltså endast ske om måttet avser industrien eller någon annan del av näringslivet, där man åtminstone i allmänhet kan finna kvantitetsgrunder. Real samhällsekonomisk PAT är med andra ord en konstruktion som helst bör undvikas, och levnadsstandardens förändringar beräknas lämpligare på annat sätt.

Nationalprodukten utgör en summa av nettovärden för alla näringsgrenarna. Dessa nettovärden kan givetvis var för sig jämföras med antalet arbetstimmar i näringsgrenen i fråga och det så erhållna PAT-måttet betraktas som dess bidrag till den samhällsekonomiska PAT. Tages ett vägt medeltal mellan dessa bidrag, erhålles den genomsnittliga *näringsgrens-PAT*, som borde användas vid en jämförelse med medeltimförtjänsten i industrien. För hela näringslivet kan endast det nominella måttet beräknas och detta måste ske ur samma källa som det föregående, varför det är behäftat med samma osäkerhet. Om PAT begränsas till industrien, kommer ett nominellt mått inom en snar framtid att kunna beräknas

med tämligen stor noggrannhet när uppgifter om förädlingsvärdet i varje bransch — dock inkluderande avskrivningar — införs i industristatistiken. Denna PAT kan då jämföras med industriens arbetarlöner. Motsvarande reala mått har sedan länge beräknats i Sverige genom att dividera ett produktionsindex med ett sysselsättningsindex och är det enda som rönt något allmänt intresse här. De produktionsindex som används är emellertid inte konstruerade för PAT-beräkningar och nettovärdesberäkningen är på grund av bristen på statistisk material mycket summarisk. Inte heller kan någon hänsyn tas till kvalitetsförändringar. Det resulterande PAT-måttet blir därför inte särskilt tillförlitligt. Även om det vore baserat på fullständiga informationer, skulle som framgått av den tidigare diskussionen en jämförelse mellan ett sådant mått och industriarbetarnas reallön vara ganska meningslös, då en del av PAT-vinsten kan ha transfererats till andra näringsgrenar. Inte heller skulle måttet vara någon särskilt god indikator på industriens samhällsekonomiska effektivitet, eftersom alla produkter är medräknade, inte endast slutprodukter. Härigenom kommer vid oförändrad produktion i övrigt en rationalisering i konfektionsindustrin, som leder till minskad tytgång, att redovisas som en minskad produktion i väverierna och en motsvarande minskning av arbetstimmar där, men inte som en PAT-stegring. Enligt den tidigare använda definitionen på samhällsekonomisk effektivitet är emellertid en sådan utveckling att karakterisera som en effektivitetsvinst. Då besparingar i råvaror och halvfabrikat spelar en betydande roll i industrien, skulle följaktligen ett PAT-mått, beräknat på vanligt sätt, vara helt missvisande, om det används som effektivitetsindikator.

För att tillsammans med andra data kunna användas vid en bedömning av den tekniska effektiviteten måste PAT-måttet ytterligare korrigeras för förskjutningar i produktionen mellan olika varor och företag. På samma sätt som för näringsgrenarna kan givetvis — åtminstone teoretiskt — det reala nettovärdet för varje

vara jämföras med den mängd arbete som nedlagts vid produktionen av den, och ett PAT-mått erhållas. Om nu ett vägt medeltal beräknas mellan dessa mått för alla varor inom en viss bransch eller inom hela industrien, erhålls branschens eller industriens *varu-PAT*. Ytterligare ett steg kan man gå genom att för varje vara beräkna PAT för varje företag, som tillverkar varan i fråga. Ett vägt medeltal av dessa PAT kan kallas branschens *företags-PAT*. Möjligheterna att beräkna varu-PAT och företags-PAT är mycket skiftande i olika branscher, och i varje fall den senare kräver direkt medverkan av företagen. Ännu har emellertid inga sådana beräkningar för en hel bransch utförts i Sverige och erfarenhetsmaterial för en bedömning av svårigheterna saknas därför i stort sett. Ett antal svenska företag beräknar dock PAT-mått av samma slag som den reala varu-PAT, och en sammanställning av dylika skulle kunna ge såväl varu-PAT som företags-PAT för en bransch.

Företagets reala varu-PAT kan ges en mycket lättfattlig tolkning. Den utgör nämligen en jämförelse mellan den totala arbetsåtgången under den aktuella perioden jämförd med arbetsåtgången för motsvarande produktion, om arbetsåtgångstalen vore desamma som under basperioden. Detta PAT-mått är av stort intresse för företaget som kontroll och kan, framför allt om det delas upp på avdelningar eller processer och uttrycks som arbetsåtgång per producerad enhet i stället för som PAT, användas för att lokalisera inträffade förändringar i icke önskvärd riktning. Det måste emellertid åter framhållas, att PAT inte mäter företagets tekniska effektivitet, endast ger ett tal, som tillsammans med flera andra kan användas för att bedöma den.

*

Alla de här nämnda PAT-måtten har förekommit i faktiska beräkningar i Sverige eller utomlands. Diskussionen hur ett »riktigt» mått bör vara konstruerat har stundom varit ganska hetsig. Det framgår emellertid av ovanstående, att det inte finns *ett* enda PAT-

mått som passar för alla tänkbara användningar, utan beräkningarna måste anpassas för sitt ändamål. Det är också mycket svårt att i praktiken göra de beräkningar och mätningar, som erfordras för att måtten skall bli i överensstämmelse med de teoretiska. Såväl i Sverige som utomlands har man där långt kvar, och det är därför av vikt *dels* att de existerande måtten inte tillmätts större noggrannhet än de i själva verket har, *dels* att de inte används i sådana sammanhang, där måttet för att ha någon relevans för problemställningen borde ha varit annorlunda konstruerat.

Appendix.

Sambandet mellan de olika PAT-måtten framträder tydligare, om de uttrycks i formler. Låt oss använda följande beteckningar:

- NNP = nettonationalprodukten
 C_i = bidraget till NNP från näringsgrenen i
 H = antalet arbetstimmar i hela näringslivet
 H_i = » » » » näringsgrenen i
 A = NNP/H = total samhällsekonomisk PAT
 A_i = C_i/H_i = samhällsekonomisk PAT hos näringsgrenen i

Den *samhällsekonomiska PAT* kan då skrivas som

$$A = \frac{NNP}{H} = \frac{\sum C_i}{\sum H_i} = \frac{\sum H_i \cdot \frac{C_i}{H_i}}{\sum H_i} = \frac{\sum H_i A_i}{\sum H_i}$$

Jämför vi nu två tidsperioder och låter övre index beteckna tidsperioden, erhålls

$$\frac{A^{(1)}}{A^{(0)}} = \frac{\sum H_i^{(1)} A_i^{(1)} \cdot \sum H_i^{(0)}}{\sum H_i^{(1)} \cdot \sum H_i^{(0)} A_i^{(0)}} \quad (1)$$

Vi önskar nu eliminera effekten av flyttningarna mellan näringsgrenarna för att beräkna ett index för samhällets *näringsgrens-PAT*.

Om vi därför sätter

$$(a) H_i^{(1)} = H_i^{(0)} \text{ för alla } i$$

blir kvoten

$$\frac{\sum H_i^{(0)} A_i^{(1)} \cdot \sum H_i^{(0)}}{\sum H_i^{(0)} \cdot \sum H_i^{(0)} A_i^{(0)}} = \frac{\sum H_i^{(0)} A_i^{(1)}}{\sum C_i^{(0)}} = \frac{\sum C_i^{(0)} \cdot \frac{A_i^{(1)}}{A_i^{(0)}}}{\sum C_i^{(0)}} \quad (2)$$

d. v. s. ett vägt index mellan näringsgrenarnas PAT-förändring, varvid deras totala bidrag till *NNP* under basperioden är vikter.

Om A_i här är ett nominellt värde, gäller formeln även för bransch-PAT, varu-PAT eller företags-PAT, varvid i betecknar bransch, vara eller företag i stället för näringsgren.

Vill vi emellertid på detta stadium införa reala PAT-mått, utvecklar vi A_i vidare. Det så beräknade värdet på A_i kan givetvis insättas i formel (2), så att detta blir ett index för t. ex. real varu-PAT i hela samhället.

Vi betecknar nu med p_{ij} och q_{ij} nettovärdet per enhet resp. producerad kvantitet av varan j inom näringsgrenen i och erhåller

$$A_i = \frac{\sum_j p_{ij} q_{ij}}{H_i}$$

För att eliminera effekterna av prisförändringar sätter vi

(b) nettovärdena p_{ij} på alla varor konstanta $= \tilde{p}_{ij}^{(0)}$
varigenom erhålls ett index för den *reala näringsgrens-PAT*

$$\frac{A_i^{(1)}}{A_i^{(0)}} = \frac{\sum_j \overset{(0)}{p_{ij}} \overset{(1)}{q_{ij}}}{\sum_j \overset{(0)}{p_{ij}} \overset{(0)}{q_{ij}}} \cdot \frac{H_i^{(1)}}{H_i^{(0)}} \quad (3)$$

vilket är den mest använda formen för ett PAT-index, nämligen ett vanligt produktionsindex dividerat med ett sysselsättningsindex.

Indexet (3) kan emellertid förändra sig genom produktionsförskjutningar mellan olika varor, även om arbetsåtgången för varje

vara är oförändrad. För att eliminera detta gör vi ytterligare en förutsättning och erhåller näringsgrenens *varu-PAT-index*:

(c) de producerade kvantiteterna q_{ij} av alla varor är konstanta $= q_{ij}^{(0)}$.

Om vi med b_{ij} betecknar arbetsåtgången per enhet av varan j , erhålls då

$$\frac{A_i^{(1)}}{A_i^{(0)}} = \frac{\sum_j b_{ij}^{(0)} q_{ij}^{(0)}}{\sum_j b_{ij}^{(1)} q_{ij}^{(0)}} = 1 : \frac{\sum_j H_{ij}^{(0)} \cdot b_{ij}^{(1)} / b_{ij}^{(0)}}{H_i^{(0)}} \quad (4)$$

Detta är ett index över arbetsåtgången per enhet, där varje vara vägs med den totala arbetstid som är nedlagd i produktionen av den under basperioden. Som mellanledet utvisar, kan indexet också tolkas som en jämförelse mellan den totala arbetsåtgången för basperiodens produktion vid basårets och vid nuvarande teknik. Man kan givetvis alternativt väga med den aktuella periodens arbetstimmar och får då en jämförelse av arbetsåtgången för dagens produktion vid basårets och dagens teknik.

Man kan gå ytterligare ett steg. Arbetsåtgången b_{ij} för en vara är ju ett medeltal för alla företag som tillverkar denna vara och har beräknats som H_{ij} / q_{ij} . Härav följer att b_{ij} förändras, om produktionen förskjuts mellan företag med olika b_{ijk} , där k betecknar företagets nummer. För att eliminera dessa förskjutningar, kan ytterligare en förutsättning införas:

(d) Produktionen av varan j vid företaget k , alltså q_{ijk} , är konstant.

Då erhålls varans *företags-PAT-index*

$$\frac{b_{ij}^{(0)}}{b_{ij}^{(1)}} = \frac{\sum_k b_{ijk}^{(0)} q_{ijk}^{(0)}}{\sum_k b_{ijk}^{(1)} q_{ijk}^{(0)}} = \frac{H_{ij}^{(0)}}{\sum_k b_{ijk}^{(1)} / b_{ijk}^{(0)} \cdot H_{ijk}^{(0)}} \quad (5)$$

vilket kan insättas i (4) och sedan vidare i (2), så att ett index för företags-PAT i hela näringslivet erhålls under förutsättningarna (a)—(d).

Organisatorisk struktur och mänsklig anpassning i stora företag

Av Herman Holm

Rationaliseringssträvandena inom svensk industri ha alltsedan första världskriget i stigande omfattning kommit att inriktas på olika former av rationalisering av verksamhetens struktur och organisation. Detta har inom flera branscher lett till en avsevärd ökning av produktionsskalan antingen i samband med en allmän utvidgning av produktionen eller genom en driftskoncentration i samband med nedläggning av mindre effektiva enheter. Hand i hand med denna utveckling kan också sägas ha gått en strävan att mer och mer specialisera tillverkningen vid de olika arbetsställena.

Denna rationalisering av företags- och branschstrukturen har sålunda medfört, att man inom många branscher fått allt färre, större och mera specialiserade arbetsställena.¹

Antal arbetare i hela industrien exkl. kraft-, belysnings- och vattenverk, inom arbetsställena av olika storlek efter arbetarantal 1913—1945.

År	Arbetsställena med							
	50 arbetare och därunder		51—500 arbetare		Över 500 arbetare		Summa	
	Antal arbetare	%	Antal arbetare	%	Antal arbetare	%	Antal arbetare	%
1913	90.800	25,2	196.000	54,3	74.000	20,5	360.800	100,0
1930	126.400	28,2	224.800	50,2	96.500	21,6	447.700	100,0
1940	158.600	29,0	233.400	42,8	153.700	28,2	545.700	100,0
1945	192.600	30,7	267.300	42,6	167.200	26,7	627.100	100,0

¹) Jfr E. Dahmén, "Svensk industriell företagarverksamhet", Industriens Utredningsinstitut, Stockholm 1950, I. Svennilson, "Strukturrationisering" (I: Harald Nordenson 60 år, Stockholm 1946), samt E. Waldenström, "Det industriella framåtskridandet. Tillbakablick och framtidsperspektiv vid halvsekelöskiftet." Industrieförbundets Meddelanden, nr 3, 1950.

Ovanstående på industristatistikens siffror byggda översikt av utvecklingen av arbetsställets storlek inom hela industrien efter antal arbetare ger en föreställning om de större driftsenheternas växande betydelse.¹ Den relativa nedgången år 1945 för de största arbetsställena är sannolikt tillfällig, kanske främst sammanhängande med de gynnsamma betingelser för de mindre företagen, som kriget gav upphov till.²

Särskilt betydande äro koncentrationstendenserna inom den tyngre industrien. För vårt näringsliv så viktiga industrigrenar som massa- och pappersindustrien, järn- och stålindustrien samt cementindustrien utgöra betydande exempel härpå. Järn- och stålverken äro t. ex. nu mindre än hälften så många som år 1910. Samtidigt har emellertid antalet arbetare per arbetsställe i genomsnitt för hela branschen i det närmaste tredubblats, trots att en mycket långtgående mekanisering försiggått under denna period.³

Av allt att döma har man att vänta, att denna tendens till en ökning av de lokala driftsenheternas storlek kommer att göra sig gällande även i fortsättningen. Samtidigt som de tekniska och ekonomiska förutsättningarna och vidareutvecklingen av massproduktionens princip motivera allt större produktionsskala, synas emellertid av kriget påskyndade förskjutningar i samhället av framför allt social, psykologisk och politisk natur peka i motsatt riktning. Detta ger anledning till att betrakta problemet rörande den optimala företagsstorleken ur flera synpunkter än tidigare.⁴

¹) Antalet arbetare är givetvis blott *ett* om än i allmänhet tillfredsställande index på arbetsställets storlek. Det är i föreliggande sammanhang dessutom av särskilt intresse.

²) Rationaliseringen i det stora företaget ger också många gånger upphov till små specialiserade företag såsom underleverantörer. Standardiseringen av tillverkningen i de stora företagen lämnar dessutom ofta utrymme åt småindustri för tillverkning av specialiteter och kvalitetsvaror. Jfr E. Dahmén a. a.

³) Jfr E. Waldenström a. a.

⁴) Diskussionen i föreliggande uppsats avser i första hand den lokala driftsen-

Icke-materiella behov ha fått ökad betydelse för anpassningen i den industriella miljön.

Redan de klassiska ekonomerna voro på det klara med att man icke alltid kunde öka produktionsskalan så långt som de teknisk-ekonomiska faktorerna motiverade. Man måste även se till att man icke avlägsnade sig så långt ifrån ett administrativt optimum att företaget blev för tungrott, varigenom stordriftens fördelar lätt kunde gå förlorade. Vad man därvid i första hand tänkte på var den högsta ledningens förmåga att leda, övervaka och samordna verksamheten. I dag har man vid en bedömning av den optimala företagsstorleken i mycket högre grad än tidigare att dessutom taga hänsyn till möjligheten att tillgodose allt flera och mera differentierade sociala och psykologiska behov hos flertalet av de anställda, vilket fått allt större betydelse för deras personliga effektivitet.

Nödvändigheten härav framstår kanske särskilt klart i vårt land mot bakgrunden av den ekonomiska, politiska och sociala utvecklingen och därav betingade förskjutningar i samhällets sociala struktur som skett i ökande takt alltsedan industrialismens genombrott. Med stigande levnadsstandard, växande politisk makt för de breda lagren och en allt allmännare uppfattning av det demokratiska idealet om individens frihet såsom ett väsentligt värde har hos allt flera människor framkallats ett större behov av oberoende och respekt för den personliga integriteten. Vidare äro, tack vare en kraftigt utbyggd skolundervisning och förbättrade möjligheter till vidare utbildning samt på grund av allt större spridning av press, radio och film liksom även ständigt förbättrade kommunikationsmedel i övrigt, det stora flertalets möjligheter att ta del

heten, arbetsstället. "Företag" användes här i samma betydelse som deras begrepp. De mera principiella synpunkterna böra emellertid äga relevans även för "företag" i finansiell bemärkelse, t. ex. i fråga om en koncern med ett flertal driftsenheter.

av kulturvärdena väsentligt mycket bättre än tidigare. Detta har naturligtvis givit dem flera och mera differentierade intressen än förr. Man har på det hela taget fått ett större perspektiv på tillvaron.

Den ekonomisk-politiska utvecklingen har vidare medfört en påtaglig förskjutning i samhällets sociala struktur. Den tidigare rätt markanta »polariseringen» med stora skillnader mellan de högre och lägre skikten har alltmera kommit att ersättas med en differentiering i horisontell riktning, d. v. s. nya grupper ha framträtt vid sidan av de andra utan någon markerad under- eller överordning i en given rangskala. Härtill kommer att inkomstfördelningen genom skattepolitiken och andra utjämningsåtgärder i hög grad förlorat sin särskiljande inverkan. Den horisontella differentieringen i samhället har på så vis kommit att framträda ytterligare i förhållande till den vertikala.¹ Det minskade sociala avståndet mellan olika skikt i samhället och de genom utjämningssträvandena och allehanda sociala åtgärder ökade praktiska förutsättningarna för en mera allmän konkurrens på en någorlunda jämställd basis har kommit allt flera människor att inse, att de ha större möjlighet att göra sig gällande i samhället, och därmed i vida kretsar höjt »aspirationsnivån». Genom de alltmer betydande intresseorganisationernas verksamhet understödjas och utvidgas dessa aspirationer undan för undan.

Det är ingen tvekan om att denna sociala verklighet mer och mer återspeglas i gemene mans medvetande och ger upphov till nya värderingar, attityder och målsättningar. Vad som i detta sammanhang är särskilt betydelsefullt är att förskjutningarna i det sociala underlaget i det svenska samhället liksom de förändrade ekonomiska, politiska och ideologiska betingelserna hos allt flera människor skapat ökad självkänsla, större pretentioner på oberoende

¹) Jfr U. Herz, »Leva vi i ett klassamhälle?», Skandinaviska Bankens Kvartalskrift, nr 1, 1948.

och frihet från auktoritär kontroll i den dagliga gärningen, ökat behov att få spela en socialt mera respekterad roll, att förstå de krafter och faktorer som ha betydelse för ens eget väl eller ve och i någon mån även att få ge uttryck åt aktuella eller såsom potentiella uppfattade färdigheter och talanger.

Förutom dessa behov — som man med ett gemensamt namn skulle kunna kalla prestige- eller statusbehov — framstår det sociala gemenskapsbehovet, behovet av kontakt och samhörighet med andra människor såsom särskilt betydelsefullt i ett industrialiserat samhälle som Sverige. Socialpsykologerna ha visat att detta mänskliga associationsbehov bottnar i en djupt liggande psykologisk nödvändighet, att den personliga identiteten, uppfattningen om det egna jaget, är beroende av en säker förankring i en eller flera grupper.

I ett samhälle av samma typ som vårt gamla bondesamhälle, där förändringar och förskjutningar i samhällsbilden endast skedde mycket långsamt och liksom organiskt växte fram ur det förgångna, garanterade tradition och sedvänja samhällsmedlemmarna mera automatiskt tillfredsställande sociala kontakter. Relationerna mellan människorna dikterades i högre grad av relativt oföränderliga vanor och normer som de lärt sig att föga sig efter och även förstå innebörden av redan som unga. Den enskilde kunde ofta redan i unga år förutse vilka roller han skulle komma att inneha och vilka funktioner han skulle fylla som vuxen. Härigenom fick han på ett helt annat sätt än nu en känsla av trygghet som accepterad gruppmedlem.

I våra dagars starkt dynamiska, högspecialiserade och betydligt mera komplicerade samhälle blir den enskilde icke i samma utsträckning automatiskt en ansedd gruppmedlem. Han är i högre grad utlämnad åt sig själv och ett av hans förnämsta strävanden blir följaktligen att söka skaffa sig stabila sociala kontakter och vinna fotfäste i en eller flera grupper.

Medan sålunda detta *sociala* trygghetsbehov i det industrialiserade samhället allt mer kommit att framstå som en av de starkaste drivkrafterna i mänskligt handlande, utgör å andra sidan det *ekonomiska* trygghetsbehovet i vårt land på grund av bl. a. omfattande socialpolitiska åtgärder och den av alla partier stödda fulla sysselsättningspolitiken numera ej ett lika kraftigt incitament som tidigare.

För många forskare inom det social-psykologiska området framstår tillgodoseendet av dessa behov, i länder med den kultur och levnadsstandard som är vanlig inom de västerländska industriländerna, som nyckeln till anpassning i den industriella miljön. När arbetsituationen ger utlopp åt prestigebehovet, då individen förstår sitt arbete och samtidigt har angenäma och stabila relationer med förmän och arbetskamrater, då »identifierar» han sig med sitt arbete. Ett flertal undersökningar ha visat, att det är endast under sådana förutsättningar som verkligt samarbete och aktiv delaktighet i arbetet från individens sida kan komma i fråga.¹ När däremot situationen är sådan, att varken prestige- eller gemenskapsbehovet kan synkroniseras med arbetsförloppet, blir resultatet lätt ovilja att lyda order, hög frånvarofrekvens och överörklighet, bristande noggrannhet i arbetet, klagomål, ryktesspridning och andra tecken på otillfredsställelse.

Anpassningen försvåras med företagets växande storlek.

Erfarenheten liksom en rad vetenskapliga undersökningar på detta område tala för att under i övrigt lika omständigheter förutsättningarna att tillfredsställa nu nämnda behov och därmed de

¹) Jfr Gordon W. Allport, "The Psychology of Participation" (I: Human Factors in Management, ed. by S. D. Hoslett, New York 1946), Lloyd G. Reynolds and Joseph Shister, "Job Horizons", New York 1949, samt M. Sherif, "An Outline of Social Psychology", New York 1948.

anställdas möjligheter att anpassa sig i den industriella miljön försämras med växande företagsstorlek.¹ Till en del sammanhänger detta med omständigheter som äro en funktion av själva storleken på företaget.

Icke minst betydelsefull är den omständigheten att det stora företaget utgör ett mera komplicerat socialt system än det lilla företaget. Ett större antal människor sysselsatta i mera specialiserade befattningar göra till att börja med den formella organisationen mera invecklad: i horisontal led består den av flera funktioner och flera funktionella avdelningar (sektioner, grupper) och i vertikal led av flera positioner ordnade på flera befälsnivåer än i den lilla organisationen. Man får sålunda en mera utdragen hierarkisk struktur och därmed längre kommunikationslinjer mellan de högsta och lägsta skikten.

Ju större och mera komplicerad den formella organisationen är, desto mera invecklad blir också den informella organisationen, de spontant bildade grupperna, vanligen sammansatta av människor som stå i mer eller mindre daglig direktkontakt med varandra. I den stora organisationen uppstår en mångfald olika informella grupper, var och en med sina speciella normer, attityder, vanor och traditioner. Dessa grupper behöva icke sammanfalla med de formella enheterna. Stora avdelningar kunna inom sig rymma ett flertal informella grupper, vilka även kunna sträcka sig utanför den formella enheten både i horisontell och vertikal riktning. Härigenom får den sociala strukturen i det stora företaget i viss utsträckning en mosaikkarakter. Många gånger gripa de informella grupperna in i varandra, vilket sålunda innebär, att somliga indi-

¹) En mera principiell diskussion av denna fråga återfinnes i ett nyligen utkommet betänkande av 1947 års elbranschkommitté, en kommitté med representanter för företagsledning, arbetare och statliga myndigheter under ordförandeskap av I. Svennilson. Jfr SOU 1950: 10.

Jfr även *Carlson*, Företagsledning och företagsledare, Sthlm 1945.

vider äro medlemmar i flera grupper som konkurrera om deras lojalitet och intresse.

Den sociala strukturen i storföretaget är sålunda mera svåröverskådlig och invecklad än inom det lilla företaget, där i gynnsamma fall alla tillhöra samma arbetslag. Detta medför, att den enskilde får svårare att orientera sig och att vinna en uppskattad och erkänd plats i systemet och därmed skaffa sig den psykologiska förankring, som är nödvändig för att han skall kunna känna social trygghet. Han har även svårare att se hur han passar in i det större sammanhang som företaget i sin helhet utgör och att förstå den egna insatsens samband med andra funktioner och dess betydelse för organisationen i sin helhet. Detta tenderar att göra arbetet mindre meningsfullt och gör det svårare att urskilja målen för eventuella karriäraspirationer.

I det stora företaget finner individen vidare sin handlingsfrihet mera begränsad av detaljerade regler, formella direktiv och kontrollåtgärder av olika slag. Detta tenderar att inskränka hans personliga svängrum och lämna mindre utrymme för hans eget initiativ. Den anställde får gärna en känsla av att det är betydligt större risk att fatta ett nytt beslut på egen hand, även om allting tyder på att detta skulle vara fördelaktigt, än att låta det förbli vid det gamla. Skulle han misslyckas, bleve detta ofelbart rapporterat till högre ort, medan det ingalunda vore säkert, att han själv finge äran om han lyckades. Det blir över huvud taget svårare för den enskilde att ge uttryck åt personliga särdrag och speciella anlag, att finna ett naturligt utlopp för sin personlighet i ett sådant system.

Växande företagsstorlek ger vidare upphov till mänskliga problem som äro av betydelse icke bara för den individuella anpassningen utan även för sammanhållningen och samarbetet mellan organisationens olika formella och informella enheter. I den stora organisationen bli de sociala relationerna med nödvändighet mera

opersonliga och formella än i den lilla organisationen, där man huvudsakligen arbetar med ofta återkommande, informella, personliga direktkontakter. Den sämre personliga kontakten försvårar samarbetet såväl mellan individerna som mellan de vertikala skikt som organisationen är uppdelad i. Ju större avståndet mellan olika skikt blir, desto mera påtagliga bli också skiljaktigheterna i fråga om huru man på olika håll uppfattar och reagerar för en viss situation, ett visst objekt eller begrepp. De som förnimma och reagera på ett likartat sätt kunna med en vetenskaplig term sägas tillhöra samma symbolmiljö.¹ Ju större skillnaden i fråga om symbolmiljö blir, desto svårare får man därför att förstå varandras problem och åsikter. De längre kommunikationslinjerna och det större antalet instanser i hierarkien ge dessutom många gånger upphov till förvanskningar och förseningar av informationer och meddelanden i bägge riktningarna.

Huvudsakligen på grund av de ökade kommunikations- och kontaktsvårigheter som följa med växande företagsstorlek tendera krafter att framträda, som motverka sammanhållningen mellan såväl de formella som informella enheter organisationen är sammansatt av. I det stora företaget göra sig målsättningar och betraktelsesätt med mera speciell inriktning, vilka ej stå i samklang med företagets ändamål, mera gällande, och ledningen har svårare att få de olika enheterna att samarbeta för att uppnå företagets syften.

Inom den formella organisationen finner man t. ex. olika funktionella organ, som i första hand sträva efter att uppnå sina egna mera speciella mål, vilket vanligen går ut på att skaffa sig mera inflytande och vidga sin aktionsfär. Då detta ofta endast kan ske till nackdel för något annat organ, är det sannolikt, att detta vidtar motåtgärder för att skydda sig. Ett typiskt exempel på detta är

¹) Jfr Torgny T. Segerstedt, "Social Control as a Sociological Concept", Uppsala 1948.

maktkampen mellan linje- och stabsorganisationen i många företag. Medan stabsorganisationen å sin sida strävar efter att vinna erkännande och få sina idéer genomförda och på sina håll att vinna formell befälsrätt, söker linjens män på olika sätt skydda sig mot vad de anse som onödiga och orättmätiga intrång i sina befogenheter.

Även motsättningar mellan olika skikt bli sannolikare ju större företaget är. Närmast till hands ligger kanske oenigheten mellan tjänstemän och arbetare, men även inom dessa grupper kunna betydande tvistigheter förekomma, t. ex. mellan högre och lägre tjänstemän. I vårt land synas emellertid de alltmera märkbara tendenserna till organiserad samverkan mellan olika intresseorganisationer börja göra sig gällande även på företagsnivån, där de verkamt kunna bidra till avspänning och samförstånd mellan olika kategorier av anställda liksom även mellan företagsledning och anställda.

Ju större den formella organisationen är, desto mera sannolikt är det vidare, att de informella gruppernas normer och målsättningar icke skola harmoniera med företagets syften, något som också fastslagits vid flera vetenskapliga undersökningar. Det stora företaget får genom sin storlek och formella organisation med det långa avståndet mellan företagsledningen och de nedre skikten av hierarkien lätt karaktären av något delvis främmande och abstrakt, något som flertalet av de anställda ej kunna förstå och följaktligen ej identifiera sig med. Det ligger då också nära till hands att det kan uppstå ett motsatsförhållande mellan företagsledningen och de informella grupperna, vilket i en amerikansk undersökning drastiskt kommit till uttryck på följande sätt: »You have got to decide whether to go along with the group or to stand in with the boss, and if you do not go along the gang can make it mighty unpleasant.» Detta är så mycket allvarligare som det är i de informella grupperna som de

anställdas beteenden och attityder gentemot arbetet, överordnade och företaget till övervägande del utformas.

Med hänsyn till den ökade betydelse som de icke-materiella behoven av social och psykologisk natur fått för de anställdas anpassning i den industriella miljön och därmed för deras personliga effektivitet och samarbetet inom organisationen skulle bland andra de nu nämnda, med den stora organisationen förbundna omständigheterna göra det sannolikt att den optimala företagsstorleken inom industrien, allt annat lika, s. a. s. förskjutits nedåt.¹

Anpassningen betingas även av organisationens struktur.

Men det stora företags nackdelar ur mänsklig synpunkt sammanhånga icke bara med omständigheter som huvudsakligen äro en funktion av själva storleken på organisationen. Det förefaller i själva verket att döma av erfarenheter både från Sverige och utlandet, som om de mänskliga anpassningssvårigheterna skulle *stå i närmare samband med den organisatoriska struktur som är vanlig inom många stora företag än med själva storleken.*² Visserligen är den organisatoriska strukturen i avsevärd mån beroende av organisationens storlek. Men icke desto mindre står det klart att den inom många företag i icke ringa utsträckning kan variera allt efter den eller de organisatoriska principer som tillämpas. Genom en lämplig organisatorisk uppbyggnad av företaget skulle det sålunda

¹) Det är viktigt att komma ihåg, att det här är fråga om *ett nytt företagsekonomiskt optimum*. Man har sålunda icke anledning att tala om att företagsledningen i något avseende avstår från att eftersträva optimum. Man har kommit in i en ny fas med nya institutionella politiska, ekonomiska och sociala förutsättningar. En minskning av produktionskalan i avsikt att förbättra de anställdas anpassning skulle sålunda kunna vara en ur företagsekonomisk synpunkt riktig anpassning till ett nytt optimum i en ny fas.

²) Med stora företag avses i första hand driftsenheter med över 500 anställda.

vara möjligt att motverka de ogynnsamma sociala och psykologiska konsekvenserna av växande storlek och därmed öka den optimala produktionskalan. Detta förhållande, som icke i nämnvärd grad uppmärksammats i den s. k. trivseldebatten i vårt land, är av så mycket större betydelse som ju tekniska och ekonomiska faktorer på många områden motivera allt större företagsstorlek.

De allmänna strukturella förändringar i organisationen, som i regel följa med växande storlek, ha redan antytts: den längre drivna arbetsfördelningen och specialiseringen medför i horisontal-led flera funktioner och funktionella organ; de härigenom ökade kraven på samordning och kontroll jämte det ökade behovet av befälsdelegering som följer, när innehavaren av en position får flera underlydande, ger i vertikal-led upphov till flera befälsnivåer.

Graden av specialisering av såväl individuella arbetsuppgifter som av verksamheten inom avdelningar och grupper å ena sidan och graden av delegering och fördelning av beslutanderätt och ansvar å den andra är sålunda till dels en funktion av organisationens storlek och naturligen i viss mån även av verksamhetens art. Men därutöver kan företagsledningen genom att företrädesvis bygga på den ena eller andra organisationsprincipen — vanligen blir en kombination av flera principer nödvändig inom stora företag — inom relativt vida gränser påverka organisationens struktur.

Vad som synes vara av särskild betydelse ur mänsklig anpassningssynpunkt är, att man i dag inom många stora industriföretag både i Sverige och utomlands drivit sammanförandet av likartade arbetsprocesser till speciella avdelningar etc. mycket långt. Denna specialisering avdelningsvis kommer i denna framställning att kallas *funktionalisering*. På många håll har man gått så långt, då det gällt att splittra upp organisationen i funktionella avdelningar, att det kan vara motiverat att tala om *överfunktionalisering*. Man kan sålunda fråga sig, om icke i vissa branscher den vedertagna metoden att organisera tillverkningen funktionellt, alltså med

hänsyn till likhet i fråga om process, tillämpats till överdrift och i många fall borde kunna ersättas med en organisation byggd på likhet i fråga om den produkt eller detalj som framställes. I det förra fallet koncentreras varje process till en eller flera funktionellt enhetliga avdelningar — inom ett verkstadsföretag får man t. ex. ett antal från varandra helt skilda borrh-, fräs- och slipavdelningar — medan i det senare fallet alla eller flertalet av de processer, som tillverkningen av en slutprodukt eller en detalj kräver, utföras inom samma avdelning, även om detta innebär, att samma process på så vis kan komma att utföras inom flera olika avdelningar.

Överfunktionaliseringens inverkan på organisationens struktur.

De för här behandlade problem mest betydande återverkningarna på organisationens struktur av den långt drivna funktionaliseringen — i den här använda bemärkelsen — kunna sammanfattas på följande sätt:

Man får ett större antal relativt osjälvständiga, funktionella avdelningar etc., som kräva en nära samordning med andra funktionella organ för att kunna fungera effektivt. Verksamheten i dessa avdelningar blir sålunda mera beroende av impulser från överordnade instanser och ställer större krav på central samordning och kontroll. Dessa högspecialiserade enheter få vidare lätt en tendens att arbeta med ett mera begränsat perspektiv utan tillräcklig hänsyn till behoven hos de andra enheter, som de måste samarbeta med. För att kunna uppnå den nödvändiga graden av samordning och samarbete mellan de olika enheterna krävas flera överordnade och kontrollerande organ. Antalet befälsnivåer blir sålunda större och befälslinjerna därmed längre. Vidare tenderar antalet formella kon-

trollåtgärder av olika slag att öka. Man kan också beskriva de strukturella återverkningarna genom att säga att den längre drivna uppdelningen på funktionella avdelningar betyder en ökning av storleken av den operationella enheten. Därmed menas en organisatorisk enhet, som disponerar över sådana mänskliga, materiella och administrativa resurser, att den kan fungera i hög grad oberoende av andra sidordnade organ. Ju större den operationella enheten blir, i desto högre grad kommer den att anta de med växande företagsstorlek påvisade karakteristika: en mera komplicerad struktur och en mera långsträckt befälshierarki.

Den mera invecklade organisatoriska struktur och administrativa hierarki, som sålunda kommer att känneteckna organisationen, betyder större krav på företagsledningen med hänsyn till såväl ordregivning, samordning som kontroll. För att möta denna ökade belastning ser sig ledningen ofta nödsakad att utöka antalet stabsfunktioner och stabsorgan. Detta kan i sin tur ge upphov till ytterligare formella kontrollåtgärder av olika slag, för att stabsfunktionärerna skola kunna fullgöra sina åligganden. Man får på det hela taget starkare tendenser till en centralisering av företagsledningen. I själva verket blir någon mera avsevärd delegering av befäl och ansvar icke möjlig inom en organisation med sådan struktur. I den mån en utbyggnad av i synnerhet till den högsta ledningen knutna stabsorgan äger rum, komma givetvis centraliseringstendenserna att bli ännu påtagligare.

Överfunktionaliseringen försvårar anpassning och samarbete.

Erfarenheter från stora industriföretag där man närmare studerat orsakerna till de mänskliga anpassningssvårigheterna peka på att framför allt de nyss nämnda till den organisatoriska struk-

turen hänförliga omständigheterna som i huvudsak följa med den höggradiga funktionaliseringen i betydande grad försvårar anpassningen för de i organisationen arbetande individerna och samarbetet dem emellan.¹

Till att börja med blir arbetet i de funktionella avdelningarna mindre intressant och meningsfullt, särskilt på de lägre nivåerna inom hierarkien, där ju de individuella arbetsuppgifterna dessutom i allmänhet äro mycket specialiserade. Den anställde och hans arbetskamrater äro sysselsatta med en liten del av en större process, som de ej kunnat överblicka och följaktligen ha svårt att förstå meningen med. I den mån arbetsuppgiften såsom lätt blir fallet ej i tillräcklig grad tar i anspråk den anställdes fysiska och intellektuella resurser kommer han ej heller att erfara tillfredsställelsen att övervinna ett motstånd, att bli herre över svårigheter, något som hos de flesta människor uppleves såsom något starkt positivt. Härtill kommer att den anställde också berövas den känslomässiga och intellektuella tillfredsställelsen att utföra någonting som han kan uppfatta som ett resultat av sin egen förmåga. Själva arbetsuppgiftens motivkraft blir sålunda av flera samverkande orsaker relativt ringa.

Det större antalet övervaknings- och kontrollåtgärder av olika slag liksom det starkare beroendet av centrala orderimpulser är kanske för många det svåraste hindret för anpassningen i den överfunktionaliserade organisationen. Självkänslan, behovet av personlig prestige och ett visst mått av oberoende, önskan att betyda något för det hela kunna här icke få ett lika tillfredsställande utlopp som i en mera decentraliserad organisation. Den känsla av besvikelse och otillfredsställelse med den egna insatsen, som detta kan framkalla hos många anställda, kan resultera i bristande

¹) Jfr James C. Worthy, "Factors Influencing Employee Morale", Harvard Business Review, Number 1, January 1950.

ansvarskänsla för tilldelade uppgifter, och ett mer eller mindre öppet motstånd mot eller åsidosättande av företagsledningens åtgärder. Det kan många gånger vara just under sådana förhållanden som den informella organisationen blir den anställdes »räddning». Chester Barnard — ledaren för New Jersey Bell Telephone Company — har uttryckt detta på följande sätt: »En tredje funktion hos den informella organisationen är att vidmakthålla känslan av personlig integritet, av självaktning och oberoende... Fastän denna funktion ofta anses ha en skadlig inverkan på den formella organisationen, måste den betraktas som ett medel att skydda individen mot vissa verkningar av den formella organisationen, som tendera att bryta ned hans personlighet.»¹

Med förekomsten av ett större antal befälsnivåer liksom det mera utbyggda kontrollsystemet och framför allt den starkare koncentrationen av ansvar och beslutanderätt till den högsta ledningen följer, att innehavarna av de övriga befälspositionerna i olika instanser i större utsträckning bli beroende av direktiv och underkastade kontroll uppifrån. Härigenom få de sämre möjligheter att skaffa sig självtillit och utveckla sin initiativförmåga och övriga egenskaper. De auktoritära tendenserna inom en sådan mera centraliserad organisation kunna även resultera i att de mera självständiga och initiativkraftiga gallras ut, medan de som hålla sig kvar lättare kunna formas till lydiga men ofta dådlösa redskap åt en allestädes dominerande högsta ledning.

I detta sammanhang böra även nämnas de risker, som äro förbundna med den utvidgning av stabsorganisationen som överfunktionaliseringen har en tendens att föra med sig. Om detta leder till att stabsorganisationen söker öka sitt inflytande på bekostnad av linjeorganisationen, om med andra ord stabsfunktionären mera antar rollen av »kommissarie» än av rådgivare, kunna kon-

¹) Chester I. Barnard, "The Functions of the Executive", Cambridge, Mass. 1948.

sekvenserna bli mycket allvarliga: en underminering av linjefunktionärernas befäls- och beslutanderätt, varigenom disciplinen hos de underordnade lätt undergräves.

I och med ökningen av den operationella enhetens storlek, som överfunktionaliseringen leder till, skärpas även de tidigare nämnda olägenheter, som följa med växande storlek på företaget. Inom den större operationella enheten bli bl. a. relationerna mellan de anställda i olika positioner mera formella och det är svårare att få dem som ingå i enheten att arbeta som ett väl sammansvetsat lag och att skapa sammanhållning kring en gemensam arbetsuppgift.

Decentralisering av organisationen kan öka den optimala företagsstorleken.

De nu nämnda sociala och psykologiska konsekvenserna av den överfunktionaliserade organisationen tala starkt för en betydande modifiering av denna organisationsform i många industriella storföretag. I stället för den långt gående uppspaltningen av verksamheten i osjälvständiga funktionella enheter, vilka för att kunna fungera effektivt kräva en relativt stor insats av överordnade och kontrollerande organ, borde man sträva efter att så långt möjligt sammanföra de processer som behövas för tillverkningen etc. av en produkt eller detalj till relativt små operationella enheter, vilka man — såsom en naturlig följd — ger en sådan administrativ ställning att de kunna fungera relativt självständigt. Ansvar och beslutanderätt för den löpande driften kommer sålunda i hög grad att förflyttas från den centrala ledningen till organisationens periferi. Man får till följd härav mer eller mindre automatiskt en betydande förenkling av den organisatoriska strukturen och därmed också av hela det sociala systemet.

Inom dessa små, mera självständiga enheter borde det finnas goda förutsättningar att skapa sådana gynnsammare betingelser ur mänsk-

lig synpunkt, som utmärka det lilla företaget, och därmed på ett avgörande sätt förbättra de anställdas anpassning i den storindustriella miljön. Såväl gemenskaps- som prestigebehovet kan här bättre tillgodoses. Den anställde har bl. a. lättare att se hur han passar in i organisationen och förstå betydelsen av sin egen insats. Kontakterna mellan anställda i olika positioner kunna utvecklas på en mera personlig, informell basis, vilket givetvis i hög grad underlättar samarbetet och stärker gemenskapskänslan. På så vis blir också överensstämmelsen mellan den formella och informella organisationen sannolikt större, vilket har stor betydelse för de anställdas inställning till arbetet, ledningen och företaget och för sammanhållningen inom organisationen i sin helhet.

Decentraliseringen av ansvar och beslutanderätt och det på grund härav mindre beroendet av central ordergivning måste medföra, att personligt initiativ och förmåga till självständigt handlande bättre utnyttjas. Den enskilde kan mogna och utveckla sina resurser på ett sätt som inte är möjligt i en mera centraliserad organisation. Han kan även tillägna sig ett större register av insikter och färdigheter och därmed bättre kvalificera sig för högre befattningar. Betydelsen härav för den interna rekryteringen av ledare i olika grader kan knappast nog kraftigt understrykas. Då decentraliseringen också tenderar att minska behovet av detaljerade övervaknings- och kontrollåtgärder, kan en atmosfär av relativ frihet och oberoende lättare skapas inom organisationen och stärka de anställdas självkänsla och sociala anseende.

Med en organisatorisk uppbyggnad av detta slag skulle det vara möjligt att i avsevärt högre grad än nu förena den stora produktionsskalans tekniska och ekonomiska fördelar med de huvudsakligen mänskliga fördelar som utmärka det lilla företaget. Den optimala företagsstorleken skulle därmed under i övrigt lika omständigheter kunna öka.

Grupptillverkningsmetoden vid A B Scania-Vabis.

Ett exempel på praktisk tillämpning av en organisationsform av ovan skisserade slag utgör den s. k. grupptillverkningsmetoden vid AB Scania-Vabis buss- och lastvagnsfabrik i Södertälje. Metoden har ganska utförligt skildrats i en uppsats av företagets verkställande direktör och den förutvarande verkstadschefen.¹

Scania-Vabis är som bekant ett verkstadsföretag med blandad och seriebetonad tillverkning. Antalet anställda uppgår till cirka 2.200. Den vedertagna organisationsformen i ett sådant företag är den som bygger på placering av maskiner och övrig utrustning efter deras funktion på så sätt att alla arbeten av samma slag utföras inom en och samma avdelning. Alla detaljer i ett parti färdigbearbetas i en operation, innan de transporteras vidare till den avdelning, som skall utföra nästa operation.

Grupptillverkningsprincipen, som man sedan några år tillbaka arbetat på att utveckla inom Scania-Vabis, innebär en radikal decentralisering av den vedertagna funktionellt planlagda verkstaden till små oberoende produktionsenheter, grupper, omfattande de maskiner och den övriga utrustning som erfordras för fullständig bearbetning av vissa kategorier av detaljer. Detaljerna, omkring 4.000 till antalet, tillverkas partivis i gruppen, men i stället för att som i den funktionella planläggningen transporteras från avdelning till avdelning gå de i gruppen från maskin till maskin. Hittills ha ett tiotal grupper organiserats i maskinverkstaden tillsammans omfattande cirka 30 % av den totala maskinkapaciteten. Ytterligare grupper äro under utarbetande och flera planeras efter hand.

De mera omedelbara, rent ekonomiska konsekvenserna av denna organisationsform har givit vid handen, att övergången till grupptillverkningsmetoden i flera avseenden inneburit en avsevärd effek-

¹) C. B. Nathorst—A. Körling, "Grupptillverkning vid AB Scania-Vabis buss- och lastvagnsfabriker". (I: Företagande, ekonomi och teknik, Stockholm 1949.)

tivitetsökning. Som exempel kunna nämnas kraftiga reduktioner i genomloppstid och kassationsprocent för gruppdelarna. Däremot har man av flera skäl ännu ej kunnat få någon mera definitiv uppfattning om hur omorganisationen inverkat på de anställdas anpassning i företaget, på deras attityder och beteenden i arbetet. Vissa konsekvenser av grupptillverkningsmetoden av stor betydelse ur mänsklig synpunkt ha emellertid redan nu kunnat konstateras.

1) Antalet centrala orderimpulser och central kontroll väsentligt reducerat.

Om en detalj behöver genomgå tio operationer från färdigt smide fram till färdigbehandling, måste i den funktionellt organiserade verkstaden planeringsavdelningen noga kontrollera över att alla tio operationerna påbörjas och avslutas i tid. I gruppen sker endast inplanering av det smidda rågodset, besked lämnas om leveranstid och kontakt hålles med endast en arbetsledare. Planeringen konstaterar endast, att arbetet lämnar gruppen i tid. Härav följer, att endast en liten del av alla de tidigare impulserna behöver utgå från den centrala planeringsavdelningen.

2) Minskad övervakning, minskat behov av central koordination.

I en strävan att förkorta genomloppstiden söker man i allmänhet planera så att ett parti påbörjas i en efterföljande operation, innan den föregående är avslutad. Då operationerna vid funktionell planläggning av verksamheten utföras på olika avdelningar, är emellertid detta ett svårt problem att lösa. Noggrann övervakning, intimt samarbete mellan arbetsledarna och samordnade smidiga transporter äro nödvändiga förutsättningar. I gruppen är det en fullt naturlig sak, att en överlappning göres mellan operationerna. Endast en arbetsledare övervakar arbetet, och de olika arbetarna ha direkt kontakt med varandra. Extra transportimpulser äro överflödiga.

3) Ökad variation i arbetet.

I en grupp har man mycket större möjlighet att låta en man sköta flera maskiner, då sådana av olika karaktär kunna placeras i när-

heten av varandra. I en funktionell avdelning med enahanda maskiner är detta arrangemang av naturliga skäl mestadels svårt att vidtaga. Å andra sidan bli arbetarna i grupperna snart specialister på vissa detaljer. Nya arbetare sätta sig snabbt in i sina arbetsuppgifter och fordra mindre instruktioner och övervakning.

4) Större överblick av tillverkningsprocessen, ökat utrymme för enskilt initiativ.

Genom att detaljerna färdigbearbetas inom gruppen har arbetaren möjlighet att se icke bara sin egen andel i detaljens bearbetning utan han kan också följa dess gång genom gruppen fram till färdig detalj. För förmanen i första hand men även för arbetarna innebär en samlad överblick av detaljens hela bearbetning bättre möjligheter att taga initiativ till ändringar av metoder m. m. i rationaliserings-syfte. På det hela taget skapar den bättre överskådligheten naturliga förutsättningar för ett rätt bedrivet rationaliseringsarbete, samtidigt som den gör arbetsuppgiften intressantare.

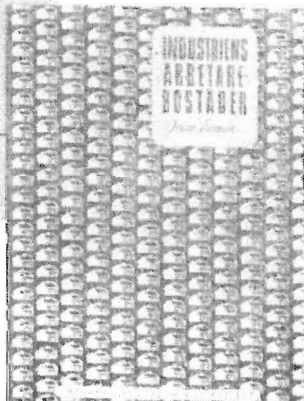
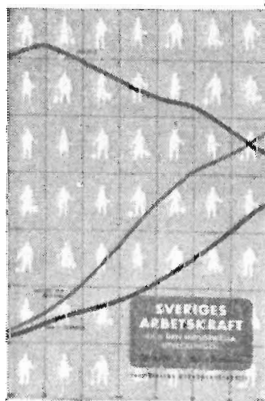
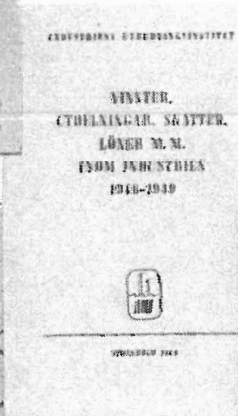
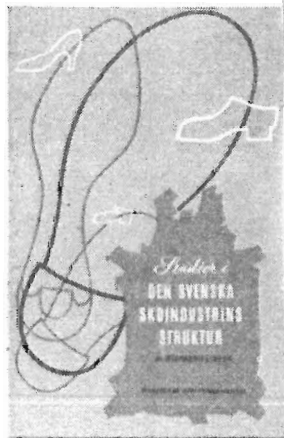
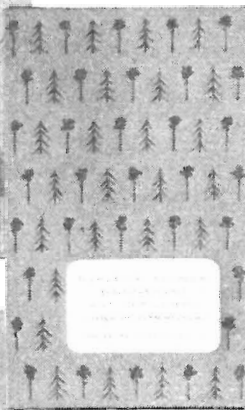
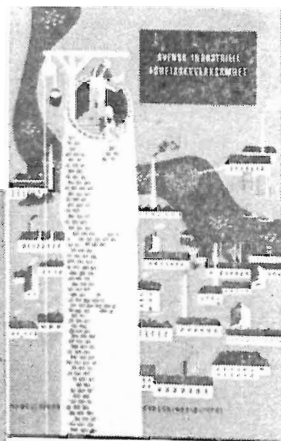
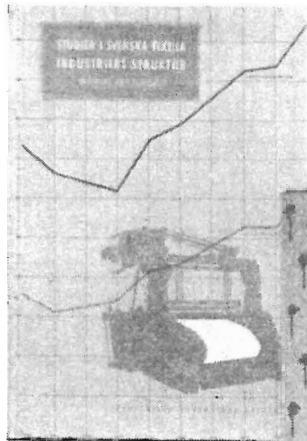
5) Mera utvecklade laganda, »grupptänkande».

Av flera tecken att döma äro förutsättningarna för en mera utvecklade laganda större i en begränsad grupp än i en stor funktionell avdelning. Man har sett flera exempel på ett gott samarbete arbetarna emellan i gruppen, som syftat till att få fram riktiga detaljer.

Man har också funnit, att, om grupp-principen drives och utvecklas på rätt sätt, medför detta, att det hos dem som ha ansvaret för tillverkningsfrågorna, som planlägga bearbetning, konstruera verktyg o. s. v., utvecklas ett »grupptänkande». Att vid en blandad eller seriebetonad tillverkning få fram en sådan tankegång i organisationen i stället för det »från-fall-till-fall-tänkande», som ligger närmast till hands, betyder ökad effektivitet icke minst därigenom att den bidrar till att förbättra kontakten mellan administration och tillverkning inom företaget.

Det har redan sagts, att möjligheterna att inom ett industriföretag tillämpa en sådan decentraliserad organisation som ovan beskri-

vits i viss mån äro beroende av verksamhetens art. Men icke desto mindre förefaller det mycket sannolikt, att denna organisationsform skulle kunna användas i betydligt större utsträckning än vad som i dag är fallet inom många stora industriföretag i vårt land. Insikten om betydelsen av en decentralisering av företagsledningen såsom en effektivitetsfrämjande organisatorisk åtgärd, när företaget vuxit över en viss gräns — vare sig det nu gäller en lokal driftsenhet eller en koncern med ett flertal enheter — har visserligen under senare år vunnit allt mera insteg inom industriföretag både i Sverige och utomlands. Man har emellertid icke alltid tagit tillräcklig hänsyn till att en effektiv administrativ decentralisering kräver en därför avpassad organisatorisk struktur som underlag. En uppdelning av organisationen i ett antal mindre, relativt självständiga operationella enheter som hållas samman av en högsta ledning till vilken man koncentrerat sådana funktioner som allmän företagspolitik, finansiering, forskning och icke minst kontroll av de operationella enheternas verksamhetsresultat torde därvid få betraktas som en rationell lösning icke minst ur mänsklig synpunkt.

Industriens Utredningsinstituts organisation

Institutets styrelse består av fem självskrivna medlemmar, nämligen ordförande och verkställande direktör i vardera Svenska Arbetsgivareföreningen och Sveriges Industriförbund jämte institutets direktör. Därutöver kunna huvudorganisationernas styrelser utse högst två ledamöter var.

Ledningen av institutets verksamhet utövas av dess direktör, som skall vara en kvalificerad vetenskapsman på det ekonomiska, sociala eller statistiska området. Forskningsverksamheten omhändertas under hans ledning av två till tre forskningsassistenter, vilka ha självständiga forskningsuppgifter. De biträda dessutom vid tillfälliga utredningar och vid ledningen av arbetet inom institutet i övrigt. Forskningsassistenterna ha vid sin sida några amanuenser, som biträda dem i utredningsarbetet. Amanuenserna arbeta i vissa fall också med självständiga uppgifter. För den statistiska sidan av forskningsverksamheten svarar en aktuarie. Forskningspersonalen har till sitt förfogande ett växlande antal utrednings- och räknebiträden.

Den administrativa sidan av verksamheten handhas under direktörens ledning av institutets sekreterare. Denne utför erforderliga sekreterarsysslor, tjänstgör som kontors- och personalchef, deltar i ledningen av olika utredningar samt utför i mån av tid egna sådana. För olika administrativa arbetsuppgifter i övrigt svara dessutom en kamrer och en arkivarie, vartill kommer personal för stenografering, maskinskrivning m. m. Allt som allt uppgår den fast anställda personalen till mellan 20 och 25 personer.

Förutom denna stab av fast anställd personal kunna särskilda utredningsmän temporärt anställas för utredningar, där mera speciell sakkunskap kräves. Vid större utredningar utses dessutom ibland särskilda sakkunniga eller en kommitté, som dock endast kan ha rådgivande karaktär. Däremot förekommer det endast i undantagsfall att personer utanför institutet anlitas som utredningsmän. Betydelsen för båda parter av att en utredningsman alltid arbetar i nära kontakt och samråd med institutets övriga personal är så stor att det i allmänhet framstår såsom olämpligt att anlita utomstående.

Chef för institutet är professor Ingvar Svennilson, som emellertid är tjänstledig till den 1. 10. 1951 för internationellt uppdrag. Som t. f. chef tjänstgör för närvarande docent Erik Dahmén. Denne lämnar emellertid institutet den 31. 12. 1950 och efterträdes av fil. lic. Jonas Nordenson. Sekreterare är fil. kand., civilekonom Herman Holm.

Den övriga, fast anställda forskningspersonalen består av fil. lic. Ragnar Bentzel, pol. mag. Torsten Carlsson, civilekonom Alv Elshult, civilekonom Einar Hardin M. A., pol. mag. Erik Höök, civilekonom Harald Nurk, fil. lic. Erik Ruist, fil. kand. Karl-Olov Samuelsson, jur. kand., civilekonom Hans Söderlund samt fil. lic., jur. kand. Hans Thorelli jr. Den sistnämnde är för närvarande tjänstledig för uppdrag som Visiting Lecturer vid University of Minnesota, U.S.A.

Kamrer är fröken Ruth Wiklund, arkivarie hr Johan Kauri och direktörens personlige sekreterare fru Ester Wennerholm.

Publikationer utgivna av Industriens Utredningsinstitut

Tryckta:

1. Större utredningar

- Vår folkförsörjning i avspärningstider I och II.* (1941)
Industrien och Norrlands folkförsörjning. (1941)
Till frågan om det industriella framåtskridandet i Sverige. Av Ingvar Svennilson och Erland Waldenström. (1942)
Norrland, natur, befolkning och näringar. (1942). Utgången.
Tillvaratagande och förädling av mindervärdigt virke samt avfalls- och biprodukter i skogsindustrien. (1942). Utgången.
Studier i skogsbrukets arbetslära. (1943)
Småindustri och hantverk i Sverige. Av Axel Iveroth. (1943)
Industriproblem 1943. (1943)
Levnadskostnaderna i Norrland. (1943)
Näringslivet inför freden. (1944) P
Industriens sysselsättning under åren närmast efter kriget. (1944)
Industriens arbetarebostäder. Av Jöran Curman. (1944). Utgången.
De norrländska hemmamarknadsindustriernas transportkostnader. (1944)
Norrlandsbibliografi. (1944)
Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen. Av Gösta Ahlberg och Ingvar Svennilson. (1946)
Studier i svenska textila industriers struktur. Av Folke Kristensson. (1946)
Individuell livsmedelskonsumtion i arbetarhushåll vid Sandvikens järnverk år 1944. Av Carin Boalt och Yngve Zotterman. (1946)
Norrlands arbetskraftsbalans. Av Ingvar Svennilson. (1946)
Studier i den svenska skoindustriens struktur. Av Rickard Elinder. (1948)
Flykten från skogsbygden. Av Jan Wallander. (1948)
Den norrländska skogsnäringens konjunkturkänslighet under mellankrigsperioden. Av Erik Ruist och Ingvar Svennilson. (1948)
Svensk industriell företagarverksamhet, band 1 och 2. Av Erik Dahmén. (1950)

2. Småskrifter

- Svensk handelspolitik efter kriget.* (1945). Utgången.
Utvecklingslinjer inom svensk skogsindustri. Av Erland Waldenström. (1946)
Europas ekonomi ur balans. (1948)
Industriförbundets reviderade produktionsindex. Av Erik Ruist. (1950)

3. Ekonomiska och statistiska översikter

- a. *Undersökningar av vinster, investeringar m. m.*
 - Vinster och utdelningar vid större industriföretag 1937—1943. (1944)
 - Inkomster och investeringar inom industrien 1937—1944. (1945)
 - Vinster, utdelningar, skatter och löner inom större industriföretag 1937—1945. (1946)
 - Vinster, utdelningar, produktion och investeringar inom industrien 1937—1947. (1947)
 - Vinster, utdelningar, skatter, löner m. m. inom industrien 1937—1948. (1949)
 - Vinster, utdelningar, skatter, löner m. m. inom industrien 1946—1949. (1949)
 - Vinster, utdelningar, skatter, löner m. m. inom industrien 1946—1950. (1950)
- b. *Månadsstatistik.*
 - Industriell månadsstatistik: Varje månad sedan mars 1948.
 - Industriförbundets produktionsindex: Varje månad sedan januari 1950.
- c. *Ekonomiska översikter*
 - Rapport om det ekonomiska läget till Svenska Arbetsgivareföreningen för användning inom företagsnämnderna: Varje kvartal sedan mars 1948.
 - Redogörelse för den ekonomiska utvecklingen för Industriförbundets årsberättelse. Varje år sedan 1942.

Stenciler:

1. Industriens Norrlandsutredning

- Skogsarbetets rationalisering:
 - Översikt över gjorda utredningar och nuvarande forskningsverksamhet. Utgången.
 - Virkestransport med häst. (1942). Utgången.
 - Lastbilen i skogstransport och bilvägarna. (1942). Utgången.
- Taxepolitiken vid de finska järnvägarna. (1942)
- Yrkesutbildning och teknisk undervisning i Norrland. (1942)
- Avverkningsberäkning för Norrland. (1946)

2. Diverse mindre utredningar m. m.

- Ekonomiska efterkrigsproblem. Diskussion i Saltsjöbaden den 20 maj. (1943)
- Undersökning rörande den lägre laboratoriepersonalens utbildningsförhållanden. (1943)

Nyare statliga åtgärder till stöd för bostadsproduktionen. (1943)
Näringslivet och bebyggelsen. Protokoll från konferensen den 10 maj. (1946)
Den engelska bomullsindustrin under mellankrigsperioden. (1946). Utgången.
Statistisk kvalitetskontroll. (1947)

3. Översikter av ekonomiska förhållanden i utlandet

Studie rörande koncentrationsåtgärder inom den engelska industrien. (1942).
Utgången.
Studie rörande koncentrations- och rationaliseringsåtgärder inom den tyska
industrien. (1942). Utgången.
Engelska synpunkter på näringspolitiken efter kriget. (1943)
Det amerikanska näringslivet och efterkrigsproblemen. (1944). Utgången.
Produktionskommittéerna i den engelska industrien. (1944)
Den ekonomiska efterkrigsplaneringen i Kanada. (1944)
Den statsfinansiella utvecklingen under krigsåren och efterkrigstiden. (1945)
Konjunkturläget i USA. (1946)
Socialiserings- och reorganisationsplaner för industrien i Västeuropa. (1947)
Sovjetunionens industri. (1947)
Tullunionen mellan Belgien, Holland och Luxemburg. (1947)
Den amerikanska antitrustpolitiken och dess tillämpning. (1949)